

***Tahqiqāt-e Tārīkh-e Ejtemā’I* (Social History Studies), VOL:8, NO:1, Spring & Summer 2018**

Evaluation the historical narration of Ferdowsi’s *Shahnameh* in comparison with historys of early Islamic centuries in Shiruya kingdom

Zagros Zand*

Ruzbeh zarinkoub**

abstract

In addition to literary and mythical values, *Shahnameh* is one of the most important sources of the Iranian ancient history, which has specially narrated Sassanid history in details. Ferdowsi has faithfully versified the texts extracted from various *Xodaynamehs*, and hence, much details of the Sassanid era can be found there. Arabic-Persian histories based on *Xodaynameh* have also rewritten Sassanid history, and are highly valuable. In this study, the most important historical sources have been compared against the historical narration of *Shahnameh*. Some of those studying Sassanid have insisted on the historical aspect of *Shahnameh*, and have recognized it as having historical value. Some others attribute a relative

*Phd Student in history, Tehran University, Tehran, Iran, Zagros.zand@gmail.com

**Assistant Professor at history, tehran university, Tehran, Iran, zarrinkoobr@ut.ac.ir.

Received: 24/04/2018 Accepted: 11/09/2018

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0 International License**. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA

value to *Shahnameh*, and some, yet, assume *Shahnameh* as non-historical. The political history after Xosrow Parviz until the collapse of Sassanid was very sensitive. The short-time reign of the last Sassanid kings and the nobles' struggle on the one hand, and Arabs' attack on the other hand overthrew Sassanid dynasty. The special narration of *Shahnameh* from this period has been important, necessitating an assessment of the historical detail of *Shahnameh* and its narration. This research can be purposive in the better use of this source for those studying Sassanid.

Research questions: What are the similarities and differences between the historical narration of *Shahnameh* from the outset of Shiruya's reign and the narration of the early sources of Islamic centuries? What are important historical data provided by *Shahnameh* about this period not found in other sources?

Hypothesis: There are valuable similarities and differences between the historical narration of *Shahnameh* at the outset of Shiruya's reign and the early Islamic histories, which also include some details that are not cited or are incomplete. These narrations have entered *Shahnameh* from a branch of *Xodaynameh*'s and through the mediation of *Shahnameh-ye Abou Mansouri*.

Research method: The historical data of *Shahnameh* and other given sources were categorized at the outset of Shiruya's reign. Then, detailed narration of *Shahnameh*, similarities and differences were compared and then elaborated against each of the historical texts. Results such as unveiling the precision and value of *Shahnameh* in the historical narration of Xosrow Parvize's overturn and Shiruya's gaining power are predictable from the national epical view. This research can further validate the position of *Shahnameh* in historical sources for those investigating Sassanid, and can be useful for other researches in this area.

Results: Ferdowsi named some warlords of whom just two have been mentioned in other texts. "Rostam" and "Naxwar" and their important roles in this story, and "Farrozzad Azarmegan"'s full and correct name have been mentioned just in *Shahnameh*. In other words, *Shahnameh* is the only historical source having mentioned these three people in the story of Xosrow's overturn and Shiruya's gaining power. Ferdowsi has conveyed warlords' names to us more accurately than the other sources.

For example, "Naxwar" and "Ashtadgoshasb" can be noted having the least change in *Shahnameh*. Ferdowsi correctly recognizes exhaustion from long war and Xosrow's insistence on continuing war as the most important motives for the crisis. Disagreements between Xosrow and his opponents have been clearly shown in correspondences hinted in *Shahnameh*. Ferdowsi mentions Shiruya's coronation date as "Day" day in Azar, which, similar to Tabari's, is the most accurate among all sources. Of 18 rebels, Ferdowsi mentions 11, which is the most complete and precise among all sources.

In this part of *Shahnameh*, Ferdowsi has been constantly faithful to his source, and, despite limitations in rhythm and narrative framework, has faithfully versified data. He has not changed the forms of names according to the standard language of his time, so the names are closer to Pahlavi texts. He has mentioned the influential people's names and roles in Xosrow's overturn and Shiruya's empowerment, and has also addressed the reasons and causes of this event. The view present in *Xodaynameh* has entered *Shahnameh* with a mediation, and has refined it from non-Iranian and caliph-centered deviations. Ferdowsi's historiographical method is the same as that of the Iranian's, which has no contradiction with revising historical events. Ferdowsi's poetic style has not blemished his historiography at all, and he has been able to juxtapose these two aspects in the best possible way.

Reference

- Ibn al-hishām, 2006, *Zendegāni –e- Hazrat –e- Muhammad*, tr. H. Rasooli Mahallati, Tehran: Ketabchi.
- Aydenloo, Sajad, 2009, "Ruz wa Mah –e- tajqozari –e- chand shahryar –e- sasani". *Motaleat –e- Irani*, Y8, n15, pp.1-15.
- Aydenloo, Sajad, 2011, *Daftar –e- Khosrawan*, Tehran: Sokhan.
- Ibn al-bitrīq, 1909, *Al-Ta'rikh al-Majmū' Ala al-Tahqīq wa al-Tasdīq*, ed. Schikhw, Beirut.
- Ibn al-Nadīm, Muhammad b. Ishāq, 1872, *al-Fihrist*, ed. Gostaw Flogel, Lypzig.
- Shpuler, B., 2009, "Takwin –e- Tarikhneghari –e- Irani", *Tarikhneghary dar Iran*, tr. Y. Azhand, Tehran: Gostareh, pp. 9-18.

- Bal'mī, A., 2007, *Ta'rikh*, ed. M. Bahār and M. Parwin Gonābādī, Tehran: Hermes.
- Bīrūnī, M., 1878, *Athār al-Bāqiya*, ed. Zakhaw, Laypzig.
- Tha'ālibī, Abū Mamsūr, 1900, *Tārīkh-I Tha'ālibī*, ed and tr. Zotenburg, Paris.
- Tajārib al-Omam fī Akhbār –e- Mulūk al-Arab wa al-Ajam*, 1373:1994, ed. R. Anzabi nezhan and Y. Klantari, Mashhad: University of Ferdowsi.
- Hamza Isfahānī, 1844, *Ta'rikh Sinnī Mulūk al-Arz wa 'l-Anbiyā*, ed. Gutwald, Laypzig.
- Khaleghi Motlagh, Djalal, 2003, "Yek rewayat dar panj athar", *Iranshenasi*, Y15, pp. 502-507.
- Khaleghi Motlagh, Djalal, 2007, "Az Shahname ta Xodaynamah", *Namwey Iran-e- Bastan*, Y17, n 1, 2, pp. 3-119.
- Khaleghi Motlagh, Djalal, 2012, *Yaddashthay –e- Shahname*, vol3, Tehran: Deba.
- Khatibi, Abu al-Fazl, 2014, "Sasanian dar tarikh –e- melli –e- Iran", *Tarikh –e- jamea –e- Iran*, vol2, pp. 621- 635.
- Dad, Sima, 2011, *Farhang –e- Estelihat –e- Adabi*, Tehran, Morwarid, p.235.
- Daryae, Touraj, 2012, "Sanadiat –e- tarikhi –e- Shahnameh", *Nagoftehaye empratoori –e- sasanian*, tr. A. Haqqani and M. Fazeli Birjandi, Tehran: Ketab –e- Parseh, Pp. 91-109.
- Dīnawarī, Abū Hanīfa Ahmad, 1888, *Akhbār al-Tiwāl*, ed. W. Geargass, lyden: Brill.
- Rajabi, Parwiz, 2003, *Hezarehay –e- Gomshodeh*, vol5, Tehran, Toos.
- Rastgar Fasaee, Mansoor, 2009, *Farhang –e- Namhay –e- Shahnameh*, Tehran, Pazhooheshgah –e- Olum Ensani.
- Rooydadname –ye- Khuzestan*, 2016, Tr. And ed.: Kh. Rezakhani wa Amiri Bawandpoor, Tehran, Sina.
- Zarrinkub, Ruzbeh, 2014, "Tarikh –e- Siasy –e- Sasanian", *Tarikh –e- jamea –e- Iran*, vol2, pp. 461- 574.
- Zarrinkub, Abd al-Husayn, 2009, *Tārīkh –e- Mardom –e- Iran*, Tehran: Amir Kabir.
- Zand, Zagros, 2013, "Sabk –e- Tarikhnewisi –e- Shahnameh", *Pazhooheshnamey Adab –e- Hamasi*, y9, n15, pp. 77- 99.

- Shahbazi, A. Sh., 2011, *Zendeginame –ye- Tahlily –e- Ferdowsi*, tr. Hayede Mashayekh, Tehran, Hermes.
- Shahbazi, A. Sh., 2012, *Tarikh –e- Sasanian: Tarjomeye Bakhshe Sasanian Az ketabe Tarikh –e- Tabari wa Moghayes –ye- an ba Tarikh –e- Balamee*, Tehran, Markaz –e- Nashr –e- Daneshgahi.
- Tabarī, Muhammad b. Jarīr, 1983, *Ta'rikh al-Tabarī*, Beirut.
- Tabarī, Muhammad b. Jarīr, 2012, *Ta'rikh al-Rusul wa 'l-Mulūk*, tr. S. Nashat, Tehran: Elmi Farhangi.
- Tabarī, Muhammad b. Jarīr, 1983, *Ta'rikh al-Rusul wa 'l-Mulūk*, tr. A. Payandeh, Tehran: Asātir.
- Ferdowsī, 2014, *Shāhnāma*, ed. Khaleqi Motlaq, vol 2, Tehran: Sokhan.
- Ferdowsī, 2010, *Shāhnāma*, ed. Khaleqi Motlaq, vol 8, Tehran: Deba.
- Ferdowsī, 1932, *Shāhnāma*, tr. F. Bondari, ed. A. Ezam, 2 vol, Qahereh.
- Ferdowsī, 1971, *Shāhnāma*, ed. A. Bertels and Nushin, 9 vol, Moscow.
- Ghasem Nezhad, Ali, 1997, *Farhangname –ye- Adab –e- Farsi, Daneshname –ye- Adab –e- Farsi*, vol2, Hasan Anoooshe.
- Christensen, Arthur, 2000, *L'Iran sous les Sassanides*, tr. R. Yasemi, Tehran: Donyaye Ketab.
- Kzzazi, Mir Djalal al-Din, 2008, *Name –ye- Bastan*, vol9. Tehran, Samt.
- Kolesnikov, A. I., 2010, *Iran dar Astane –y- Soghut –e- Sasanian*, ed. Pigolevskaia, tr. M. R. Yahyaee, Tehran, Kand –o- kaw.
- Gardīzī, Abū Sa'īd 'Abd al-Hayy, 1384:2005, *Zayn al-Akhhbār (Ta'rikh-I Gardīzī)*, ed. R. Rezazadeh Malek, Tehran: Anjoman –e- Athar wa Mafakher –e- Farhangi.
- Lakhart, Larens, 2005, "Gahshomari –e- Tarikh –e- Iran", *Miras –e- Iran*, ed. Arthur Jan Bery, tr. M. Saeedi.
- Mas'ūdī, Alī b. Husayn, 1862, *Murūj al-Zahab*, ed. B. De Mynart and P. De Kurtye, 2 vol, Paris.
- Mas'ūdī, Alī b. Husayn, 1893, *al-Tanbīh wa 'l-Ashrāf*, ed. De Goje, Lyden: Brill.
- Moskūya Rāzi, Abū Ali, 2017, *Tajārib al-Omam*, tr. A. Emami. Vol 1, Tehran: Soroosh.
- Maqdisī. Mutahhar b. Tāhir, 1903, *al-Bad' wa 'l-Ta'rikh*, ed. And tr. Kelman Hewuart, vol3, Paris.
- Nafisi, Saeed, 2004, *Masihiat dar Iran*, Tehran, Asatir.

- Noldeke, Teodor, 2009, *Tarikhe Iranian wa Arabha dar zaman –e Sasanian*, tr. A. Zaryab Khoei, Tehran, Pazhooheshgah –e Olum –e Enسانی.
- Nahāyat al-Arab fī Ta'rikh al-Fors wa al-Arab*, 1995, ed. M. Daneshpazhooh, Tehran: Anjoman –e Athar wa Mafakher –e Farhangi
- Winter, A and B. Dignas, 2007, *Room wa Iran do Ghodrat –e bozorg –e Jahani dar Keshakesh wa Hamzisti*, tr. K. Jahandari, Tehran, Farzan –e Ruz.
- Yāqūt al-Hamawī, 2001, *Mu'jam al-Buldān*, tr. A. Monzawi, vol 1, part 2, Tehran: Miras –e farhangi.
- Ya'qūbi, Ahmad b. Abī Ya'qūb, 1883, *Ta'rikh*, ed. T. hootsma, vol 1, lyden: Brill.
- A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam*, (2016), Edition, Translation and Commentary by Nasir al-Ka'bi, Gorgias Press.
- Chronicon Paschale* (1989), (284-628 AD) English tr. Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool University press.
- Fry, R. N. (1983), "The political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, vol III (1), ed. E. Yarshater, Cambridge.
- Gyselen, Rika (2004), "L' Administration 'Provinciale' Du NAXWĀR", *STUDIA IRANICA* 33, pp31-46.
- Göbl, Robert (1971), *Sasanian Numismatics*, tr. Paul Severin, Braunschweig.
- Göbl, Robert (1983), "Sasanian coins", *The Cambridge History of Iran*, vol III (1), ed. E. Yarshater, Cambridge.
- Howard-Johnston, James (2008), "State and Society in Late Antique Iran" in: *The Sasanian Era*, ed. By Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, London, pp.118, 129
- Howard-Johnston, James (2010), "kosrow II", *Encyclopaedia IRANICA*, an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/kosrowII>, Last Updated: March 15.
- Justi, Ferdinand (1963), *Iranisches Namenbuch*, Marburg.

Pourshariati, Parvaneh (2008), *Decline and fall of the Sasanian empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran*, IB Tauris.nalepos: K. Trübner.

Sebeos (1999), *The Armenian History*, tr. R.W.Thomson, Liverpool University press.

Seert (1983), *Histoire Nestorienne (chronique de Seert) Deuxieme Partie II*, S.G. Mgr. Addai Scher, Turnhout, Belgique.

Spiegel F. (1878), *Eranische Alterthumskunde*, III vol, Leipzig.

Theophanes (1982), *The Chronicle: An English translation of anni mundi 6095-6305(A.D. 602-813)*, by Harry Turtledove, Philadelphia.

سنجش روایت تاریخی شاهنامه فردوسی با تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی در آغاز پادشاهی شیرویه

زاگرس زند*

روزبه زرین کوب**

چکیده

شاهنامه افزون‌بر ارزش‌های ادبی و اسطوره‌ای از مهم‌ترین منابع تاریخ ایران باستان به‌ویژه در تاریخ ساسانیان است. فردوسی با امانت‌داری، روایات دوره ساسانی را همراه با جزئیات رخدادهای تاریخی به نظم کشیده است. روایت شاهنامه از پادشاهی شیرویه و مرگ خسرو پرویز و بیان زمینه‌های فروپاشی بسیار مهم است و منابع منثور عربی - فارسی نیز به آن پرداخته‌اند. در این پژوهش، داده‌ها و جزئیات تاریخی این منابع با روایت تاریخی شاهنامه و گزارش آن سنجش و تحلیل شده و همچنین تفاوت‌ها و همانندی‌های آن‌ها آشکار گشته است. فردوسی در این بخش، یک‌سره به منبع خود وفادار بوده و با وجود محدودیت‌های وزن، زبان منظوم، و نیز چهارچوب روایی - داستانی، امانت‌دارانه و دقیق جزئیات را به نظم کشیده است. او ریخت نام‌ها و نام‌جای‌ها را با زبان معیار روزگار خود آورده و از این رو، به خدای‌نامه نزدیک‌ترند. نیز نگاه موجود در خدای‌نامه با یک میانجی به شاهنامه راه یافته و از نگرش‌های غیرایرانی و خلافت‌محور پیراسته است. بسیاری از داده‌های دیگر منابع در شاهنامه نیز وجود دارد و برخی داده‌ها را فقط فردوسی گزارش کرده است. این پژوهش می‌تواند جایگاه شاهنامه در منابع تاریخی برای ساسانی‌پژوهی را معتبرتر و برجسته‌تر سازد و برای دیگر پژوهش‌ها در این حوزه سودمند بیفتد.

* دکترای تاریخ ایران باستان، دانشگاه تهران و مدرس دانشگاه پیام‌نور کرج (نویسنده مسئول)،
Zagros.zand@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران، zarrinkoobr@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۰

Copyright©2017-2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

کلیدواژه‌ها: خسرو پرویز، تاریخ‌نگاری ایرانی، ساسانیان، شاهنامه، شیرویه.

۱. مقدمه و طرح مسئله

شاهنامه فردوسی^۱ افزون بر ارزش‌های ادبی، اسطوره‌ای، و زبانی یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ ایران باستان است که به‌ویژه تاریخ ساسانیان را به تفصیل و دقت زیاد روایت کرده است. فردوسی با امانت‌داری بسیار،^۲ متن متشور برگرفته از *خلای‌نامه*‌ها^۳ و دیگر روایات دوره ساسانی^۴ را به نظم کشیده و از این رو بسیاری از جزئیات رخدادها، نام کسان و نام‌جای‌ها، و دیگر داده‌های تاریخی و جغرافیای دوره ساسانی را در آن می‌توان یافت. شاهنامه به اندازه تاریخ‌های متشور مورد توجه نبوده و گه‌گاه مورد استفاده ایران‌شناسان و ساسانی‌شناسان قرار گرفته است. منابع متشور مشهور به تاریخ‌های عربی - فارسی که بیش‌تر آن‌ها را ایرانیان به دو زبان عربی و فارسی نگاشته‌اند و متکی به *خلای‌نامه*‌ها و هم‌چنین فتوحات و مغازی هستند، با شیوه‌های گوناگون تاریخ ساسانیان را بازنویسی کرده و ارزش بسیاری برای پژوهش‌های ساسانی‌شناسی دارند. از آن میان مهم‌ترین این منابع تاریخی در این پژوهش بررسی و با روایت تاریخی^۵ شاهنامه سنجیده خواهند شد.

برخی شاهنامه‌پژوهان (خالقی مطلق^۶) و ساسانی‌شناسان (شهبازی ۱۳۹۰: ۱۶۵؛ Pourshariati 2008: 161- 163) بر جنبه تاریخی شاهنامه پافشاری کرده و شاهنامه را دارای ارزش تاریخی و خاطره جمعی ایرانیان دانسته‌اند. پاره‌ای نیز (دریایی ۱۳۹۱: ۱۰۰) ارزش تاریخی شاهنامه را نسبی و فقط در دوره ساسانی می‌دانند و بخش‌های اسطوره‌ای و حماسی را سند تاریخی قلمداد نمی‌کنند. گروهی نیز شاهنامه را غیرتاریخی دانسته‌اند که گویا زبان و روایت داستان‌وار و افسانه‌آمیز آن باعث این برداشت شده باشد که از تاریخ‌نویسان کهن، یعقوبی (۱۸۸۳: ج ۱، ۱۷۸) و از تاریخ‌پژوهان معاصر، اشپولر (۱۳۸۸: ۹-۱۰) و محمود امیدسالار (۱۳۹۶: ۳۹)^۷ از این دسته‌اند. به‌گمان نگارنده گاه نخواندن شاهنامه و نداشتن آگاهی و شناخت کافی از این متن دلیل اصلی اهمیت‌ندادن و در نتیجه ارجاع‌ندادن به شاهنامه در پژوهش‌های تاریخی ایران باستان است. برای نمونه، هوارد جانستن که متخصص تاریخ بیزانس است، اما درباره ساسانیان نیز پژوهش‌هایی انجام داده است، گرچه به ارزش *خلای‌نامه* و روایات ملی ایران اشاره دارد، اما *خلای‌نامه* را بیش‌تر قصه‌هایی برای پند و اندرز دانسته است، نه سند مطمئن تاریخی. او شاهنامه را آب‌وتاب‌داده‌شده فردوسی و دگرگون‌شده *خلای‌نامه* می‌داند! که نشان‌دهنده شناخت سطحی او از شاهنامه است. این برداشت او به معنی کم‌اعتبار بودن شاهنامه و پایین بودن ارزش تاریخی آن در دید اوست

(Howard-Johnston 2008: 119- 120). همین برداشت نادرست باعث شده است که او در بازنویسی تاریخ ساسانیان کم‌ترین ارجاع را به فردوسی بدهد.

وجود موجودات و پهلوانان فرانسوی و اسطوره‌ای در شاهنامه ضدیتی با تاریخی بودن متن ندارد، چراکه سنت تاریخ‌نگاری بسیاری از اقوام و ملت‌های کهن این‌گونه بوده و شاید بتوان آن را سنتی جهان‌گیر دانست (زند ۱۳۹۲: ۹۵-۹۶). رخداد‌های تاریخی به صورت افسانه‌هایی با شاخ‌وبرگ بسیار زاده و پرداخته می‌شده است (خطیبی ۱۳۹۳: ۶۲۸) و شاید مهم‌ترین رمز ماندگاری و قابلیت به‌خاطر سپردنشان نیز همین بوده است. در نتیجه، باید توجه داشت که متن‌های کهن را با معیارها و سنجه‌های امروزی و قالب‌بندی‌ها، تعریف‌ها، و چهارچوب‌های امروز از دانش‌ها نمی‌توان و نباید سنجید که راه به جایی نخواهد برد.

تاریخ سیاسی پس از خسرو پرویز تا فروپاشی ساسانیان بسیار اثرگذار و حساس است. حکومت کوتاه شاهان پایانی ساسانی و کشمکش‌های اشراف و شاه‌زادگان از یکسو و تازش تازیان از سوی دیگر در زمان کوتاهی طومار شاهنشاهی ساسانی را درهم پیچید. روایت گاه دیگرگون و ویژه شاهنامه به منزله ایرانی‌ترین متن تاریخی ایرانیان از این دوره و بیان دلایل فروپاشی بسیار مهم است. البته داوری بهتر در این باره را پس از بررسی دقیق می‌توان انجام داد و پیش از آن می‌بایست این روایت با دیگر روایات تاریخی با دقت و به‌گونه‌ای روش‌مند سنجیده شود. از این رو، بایسته است که ارزش داده‌ها و جزئیات تاریخی شاهنامه و گونه و شیوه روایت تاریخی آن ارزیابی، تحلیل، و واکاوی شود. این روایت می‌بایست به فراخی و دقت با دیگر تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی سنجیده و کاستی‌ها و برتری‌هایش نمایانده شود. هم‌چنین، تفاوت‌ها و همانندی‌های نگاه شاهنامه به رخداد‌های پایان ساسانی، تازش تازیان، و دلایل فروپاشی با دیگر منابع بررسی شود. این پژوهش می‌تواند برای استفاده بهتر و روشن‌تر ساسانی‌پژوهان از این منابع در بخش پایانی تاریخ ساسانی سودمند باشد، چراکه شاهنامه درباره مقدمات و دلایل فروپاشی ساسانیان دیدگاه دیگرگونی دارد که نشان‌دهنده گونه‌ای از روایت ایرانی (ساسانی) از پایان کار ساسانیان است.

۲. پرسش‌ها و فرضیات پژوهش

این پژوهش به دنبال یافتن پاسخ پرسش‌های اصلی و فرعی زیر است:

- پرسش اصلی: روایت تاریخی شاهنامه فردوسی از آغاز پادشاهی شیرویه چه همانندی‌ها و تفاوت‌هایی با روایت تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی دارد؟
- پرسش فرعی: شاهنامه چه داده‌های تاریخی مهمی از این مقطع را عرضه می‌کند که در دیگر منابع نمی‌توان یافت؟

۱.۲ فرضیه

روایت تاریخی شاهنامه فردوسی در آغاز پادشاهی شیرویه در سنجش با تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی همانندی‌ها و تفاوت‌های ارزش‌مندی دارد که هم‌چنین شامل برخی از داده‌ها و جزئیات تاریخی است که در دیگر تاریخ‌های پیش و پس از شاهنامه اشاره نشده یا ناقص است. این روایات از شاخه‌ای از رونوشت‌های خدای‌نامه و با میانجی‌گری شاهنامه ابومنصوری به شاهنامه راه یافته‌اند. هم‌چنین شاهنامه درباره چگونگی و دلایل برکناری خسرو پرویز دیدگاهی دارد که نشان‌دهنده گونه‌ای از روایت ایرانی - درباری از مقدمات پایان کار ساسانیان است. از سوی دیگر، می‌توان گفت که زبان حماسی یا منظوم بودن شاهنامه از ارزش و اعتبار تاریخی آن نکاسته است و همواره درکنار دیگر منابع تاریخی متشور می‌بایست استفاده شود.

۳. روش پژوهش

در این پژوهش، جزئیات داده‌های تاریخی شاهنامه و دیگر منابع تاریخی موردنظر در آغاز پادشاهی شیرویه شناسایی و بخش‌بندی شده است. سپس، روایت شاهنامه در جزئیات، همانندی‌ها، و تفاوت‌ها با هریک (یا دسته) از متن‌های تاریخی سنجیده، توصیف، و سپس تشریح خواهد شد. باتوجه به این نکته که در این پژوهش شاهنامه نه به‌منزله متن ادبی، بلکه به‌منزله متنی تاریخی مطالعه می‌شود، نظریه‌های روایت به‌کار گرفته نشده‌اند. نتایجی از جمله آشکارشدن دقت و ارزش شاهنامه در روایت تاریخی چگونگی برکناری خسرو پرویز و به‌قدرت‌رسیدن شیرویه و نیز بررسی زمینه‌ها و دلایل افول و شکست آن‌ها در برابر تازیان مسلمان از نگاه حماسه ملی قابل‌پیش‌بینی است. این پژوهش می‌تواند جایگاه شاهنامه در منابع تاریخی برای ساسانی‌پژوهی را معتبرتر و برجسته‌تر سازد و برای دیگر پژوهش‌ها در این حوزه سودمند بیفتد.

۴. پیشینه پژوهش

۱.۴ سنجش شاهنامه با تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی

در دوره پادشاهی شیرویه یا حتی شاهان پایانی ساسانیان (پس از خسرو پرویز) به‌جز مقاله کوتاهی از جلال خالقی مطلق به‌نام «یک روایت در پنج اثر» (۱۳۸۲: ۵۰۲-۵۰۷)، پژوهش مستقلی در دایره جست‌وجوی نگارنده یافت نشد. در این مقاله نیز فقط یک توصیف ایران‌دوستانه در پاسخ خسرو به شیرویه با چهار منبع تاریخی دیگر سنجیده شده و درباره منبع آن در روایت‌های *خدای‌نامه* و تفاوت این منابع به‌فشرده‌گی بحث شده است، اما درباره جنبه‌ها و ارزش‌های تاریخی *شاهنامه* و نیز تاریخ ساسانیان در *شاهنامه* یا سنجش *شاهنامه* با برخی تاریخ‌ها پژوهش‌های پراکنده و گاه ارزش‌مندی انجام شده است. مانند مقالات کوتاه: «فردوسی و طبری»، عباس زریاب خویی (زریاب خویی ۱۳۵۶: ۶۵-۷۴؛ دهباشی ۱۳۷۰: ۳۴۷-۳۵۷)؛ «طبری و فردوسی: تاریخ و حماسه‌سرایی»، جوانی درمه (۱۳۶۹)؛ «ساسانیان در شاهنامه فردوسی: تاریخ یا خاطره»، روزبه زرین‌کوب (۱۳۶۹)؛ و مقالات مفصل‌تر و ریزبینانه‌تری مانند: «روز و ماه تاج‌گذاری چند شهریار ساسانی در شاهنامه»، سجاد آیدنلو (۱۳۸۸: ۱-۱۵)؛ «ارزش شاهنامه در گزارش سرگذشت انوشزاد»، فرزین غفوری (۱۳۹۲: ۳۸۷-۴۱۷). دو مقاله اخیر تأکید بیش‌تری بر ارزش تاریخی *شاهنامه* دارند و با سنجش داده‌های آن با دیگر منابع این مهم را نشان داده‌اند. در زمینه سنجش *شاهنامه* با دیگر منابع کتاب *برابرنهاد شاهنامه فردوسی و غررالسیر تعالی* از عباس پریش‌روی (۱۳۹۰) نمونه‌ای است از یک کار مفصل و دقیق از مطابقت دو اثر تاریخی.

اما در این حوزه چند پژوهش بزرگ انجام شده که همه بخش ساسانیان و بیش‌تر منابع را در بر می‌گیرد. سه ترجمه و گزارش بخش ساسانیان *تاریخ طبری*، که گاه با *شاهنامه* سنجیده شده و نکات و تحلیل‌های ارزش‌مندی دارند، عبارت‌اند از: *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، تئودور نولدکه (۱۳۸۸)؛ *تاریخ ساسانیان: ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی*، علیرضا شاپور شهبازی (۱۳۸۹)؛ و ترجمه و گزارش *تاریخ طبری*، ادموند بازورث (Bosworth 1999). از آن‌جاکه محور کار این سه اثر گزارش و ترجمه بهتر *تاریخ طبری* بوده به همه منابع فارسی - عربی تاریخی نیاز داشته‌اند و هیچ‌یک نگاه ویژه و دقیق به *شاهنامه* نداشته‌اند، گرچه هر سه پژوهش بسیار راه‌گشا هستند. خالقی مطلق در بخش ساسانی *یادداشت‌های شاهنامه* (خالقی مطلق ۱۳۹۱) توجه دقیقی به دیگر منابع داشته و تا حد زیادی به تفاوت‌ها و همانندی‌ها پرداخته است و

درمیان ویراستاران و گزارش‌گران *شاهنامه* نگاه تاریخی ایشان یگانه و بی‌مانند است، اما چون این گزارش همه‌جانبه بوده و به سویه‌های ادبی، زبانی، ویرایشی، و ... نیز پرداخته بیش از آن نمی‌توانسته تحلیل و سنجش تاریخی داشته باشد و در حوصله آن مجموعه نیز نمی‌گنجد است. پورشریعتی در کتاب *مفصل افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی* (Pourshariati 2008) سال‌های پایانی ساسانی را به‌دقت بررسی کرده و پس از تاریخ طبری به *شاهنامه* و دیگر منابع نیز پرداخته است. ارزش این پژوهش در آن است که دیگر منابع غیرایرانی و یافته‌های ساسانی‌شناسی نیز به‌کار گرفته شده‌اند و گاه ارزش داده‌های *شاهنامه* آشکار شده است.

به تاریخ طبری و *شاهنامه* زیاد پرداخته شده است و کتاب‌شناسی فربه‌ای دارند، اما به جنبه‌ها و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری آن‌ها و نیز سنجش آن‌ها با دیگر متون کم‌تر توجه شده است.^۱ هم‌چنین در معرفی و تحلیل تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی و سبک تاریخ‌نگاری آن‌ها پژوهش‌هایی انجام شده که مستقیم به این مقاله مربوط نیست و به آن نمی‌پردازیم. در زمینه دسته‌بندی یا سنجش منابع تاریخی با یک‌دیگر نیز با کمبود پژوهش‌های جدی روبه‌رو هستیم، گرچه گاهی اشاراتی کوتاه در برخی پژوهش‌ها دیده می‌شود.

۲.۴ تاریخ‌های سده‌های نخستین اسلامی

باتوجه به اهمیت تاریخ‌های سده پنجم هجری قمری، در این پژوهش متون تاریخی عربی-فارسی که تا پایان این سده نگاشته شده و به تاریخ ساسانیان پرداخته‌اند و از آن‌جاکه برپایه *خدای‌نامه*‌های دوره ساسانی و روایات ملی ایرانی تدوین شده‌اند، به‌منزله منابع اصلی تاریخی برای سنجش با روایت تاریخی *شاهنامه* در نظر گرفته شده است که می‌توان به *تاریخ یعقوبی*، *اخبار الطوال* دینوری، *تاریخ سنی* ملوک الارض و الانبیاء حمزه اصفهانی، *تاریخ الرسل و الملوک طبری*، *مروج الذهب و معادن الجواهر* مسعودی، *البدء و التاریخ* مقدسی، *تاریخ بلعمی*، *غررالسیر* ثعالبی، *تجارب الامم و تعاقب الهمم* ابوعلی مسکویه رازی، *آثار الباقیه عن القرون الخالیه* بیرونی، *زین‌الاخبار* گردیزی، *نهایه الارب فی تاریخ الفرس و العرب* اشاره کرد. از میان آن‌ها کتاب‌های *یعقوبی*، *دینوری*، *طبری*، *بلعمی*، *ثعالبی*، و *نهایه* بیش‌تر برای سنجش به‌کار گرفته شدند، چراکه بیش از دیگر منابع به جزئیات پرداخته‌اند.

۵. خلاصه روایت شاهنامه از تصمیم برکناری خسرو پرویز و جانشینی شیرویه^۹

پس از بیدادگری‌های خسرو، زادفرخ آزرْمگان و گراز نافرمان شدند و گراز از قیصر خواست به ایران بتازد. خسرو متوجه شد و به گراز، که در روم بود، نامه داد که در این نقشه کار قیصر را خواهیم ساخت. نامه‌رسان را در روم گرفتند، نامه را یافتند، و قیصر بر گراز خشم گرفت که در حال توطئه است. خسرو به گراز نامه داد که سپاهیان خائن را به ایران بازفرستد. گراز نیز یک لشکر دوازده‌هزارتنی فرستاد و نزدیک اردشیرخُره^{۱۰} اردو زدند. خسرو زادفرخ را با پیامی نزد آن‌ها فرستاد. زادفرخ با گراز تصمیم گرفتند که سپاه را از مجازات شاه بترسانند و همه را ناخشنود نگه دارند. تصمیم بزرگان به سرکردگی زادفرخ و برادرش رستم بر این شد که خسرو را خلع کنند و فرزند بزرگش شیرویه را، که در زندان بود، بر تخت بنشانند. نخوار، فرمانده سپاه، پس از گفت‌وگوهایی با زادفرخ از خسرو پشتیبانی کرد و خلع او را نپذیرفت. این دو سردار ناچار به رویارویی شدند که به شکست سپاه نخوار و به زندان افتادن او انجامید. شیرویه در زندان با نخوار دیدار کرد و از توطئه ابراز ناآگاهی کرد، ولی نخوار باتندی شیرویه را مقصر دانست. به‌دستور زادفرخ، شب پاسبانان نام قباد را فریاد زدند. شیرین با شنیدن بانگ پاسبانان هراسان خسرو را بیدار کرد و او از شنیدن نام قباد شگفت‌زده شد، چراکه این نام (قباد) را پنهان داشته بود. از این‌رو، اخترشماران را خواست تا سرنوشت شیرویه را بازابند. خسرو و شیرین پس از گفت‌وگو به این نتیجه رسیدند که شبانه به باغی بگریزند، چراکه بامداد سراغ آن‌ها خواهند آمد. نیم‌روز فردا خسرو برای خرید گوشت و نان چند گوهر به بهای سی هزار درم به باغبان داد تا بفروشد. باغبان را به اتهام دزدی از گنج شاه نزد زادفرخ و شیرویه بردند تا با تهدید جای خسرو را نشان داد. زادفرخ سی صد سوار برای دستگیری خسرو فرستاد که از بازداشت او سر باز زدند. زادفرخ خود به باغ رفت و به خسرو گفت که همه دشمن اویند و بهتر است تسلیم شود. شاه را با یک فیل به خانه ماروسپند در تیسفون بردند و گلینوش را نگهبان او کردند. قباد تاج‌گذاری کرد و سپاهیان با او بیعت کردند. این رخداد در دی‌روز از آذرماه سال سی‌وهشتم پادشاهی خسرو بود. شیرویه^{۱۱} پس از برتخت‌نشستن دو وزیر خود، آشتادگشسب و خُرادبُرزین، را با پیامی برای خسرو پرویز در زندان روانه تیسفون کرد تا توبه کند (فردوسی ۱۳۹۳: ج ۲، ۱۰۲۹-۱۰۴۲؛ فردوسی ۱۳۸۹: ج ۸، ۲۹۹-۳۲۷).

۶. بحث و سنجش

دسته‌ای از منابع بسیار کوتاه و فشرده به پادشاهی شیرویه پرداخته‌اند و در بخش سنجش با شاهنامه زیاد به کار نمی‌آیند، ولی از آن رو که اشارات گاه ارزش مندی دارند، به کوتاهی به آن‌ها می‌پردازیم. حمزه اصفهانی پس از توصیف رنگ جامه و تاج شیرویه به نام هجده برادر^{۱۲} او که به دلیل توطئه به دست شیرویه کشته شدند (حمزه اصفهانی ۱۸۴۴: ۶۱) و در چند فهرست به نام شیرویه و هشت ماه پادشاهی او اشاره کرده است (همان: ۱۶، ۲۱). گردیزی به کشتن پدر و هفده برادر اشاره دارد و همین را دلیل بی‌نظامی پادشاهی شیرویه انگاشته و مرگ او را از طاعون آورده است (گردیزی ۱۳۸۴: ۱۰۲). مسعودی به کشتن پدر، ستم بر مردم، و شیوع طاعونی اشاره دارد که دویست هزار تن را از میان برد. او را بیست و دومین شاه ساسانی و مدت شاهی‌اش را یک سال و شش ماه (مسعودی ۱۸۶۲: ج ۲: ۲۳۲) یا شش ماه (مسعودی ۱۸۹۳: ۱۰۲) آورده است. مقدسی او را قاتل پدر، مادرش را مریم دختر مورقیس (Mauricius) و مدت شاهی‌اش را هشت ماه ثبت کرده و این‌که شیرویه و نه‌دهم مردم از طاعون مُردند (مقدسی ۱۹۰۳: ج ۳، ۱۷۱-۱۷۲). مسکویه رازی به کشتن پدر و هفده برادر با فرهنگ، بیماری و پشیمانی از کارهای خود، مردن بیش‌تر مردم از طاعون، و هشت ماه پادشاهی شیرویه اشاره کرده است (مسکویه رازی ۱۳۶۹: ج ۱، ۲۲۱). بیرونی فقط در فهرست نام شاهان ساسانی لقب قباد را شیرویه آورده و اشاره‌ای به مدت پادشاهی شیرویه در سال ۴۰۷ یا ۴۲۹ (نقل از حمزه) یا ۴۵۵ (نقل از حمزه) یا ۴۲۰ (نقل از ابوالفرج زنجانی) ساسانیان کرده و این‌که از طاعون مُرد (بیرونی ۱۸۷۸: ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۸، ۱۳۱). دسته‌ای دیگر از منابع داده‌های بیش‌تر و سودمندتری دارند که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم.

۱.۶ شورش‌ها و نقشه برکناری خسرو پرویز

۱.۱.۶ فرخ‌زاد و زادفرخ

فردوسی از میان فرماندهان سرکش نام «رستم» را آورده، ولی برنامه‌ریز اصلی توطئه بر خسرو را «زادفرخ»^{۱۳} دانسته، گرچه به رایزنی و تصمیم‌گروهی بزرگان و وزرا نیز اشاره می‌کند. این رستم برادر «زادفرخ» (فردوسی ۱۳۹۳: ج ۲، ۱۰۳۳، بیت ۳۹۲۷) و همان «رستم فرخ‌هرمزد»^{۱۴} سپهسالار جنگ با تازیان در پادشاهی یزدگرد سوم (کزازی ۱۳۸۷: ج ۹، ۴۸۴؛ شهبازی ۱۳۸۹: ۶۴۲؛ خالقی مطلق ۱۳۹۱: ج ۱۱، ۲۰۸) است. این دو فرزندان «فرخ‌هرمزد»^{۱۵} از خاندان اسپهبدان بودند و نیز دو تن از چهار اسپهبد ایران که بسیار پرنفوذ دانسته شده‌اند (خالقی مطلق

۱۳۸۹: ج ۱۱، ۲۰۸؛ ۱۷۵: Pourshariati 2008). فردوسی تنها در یک‌جا و در آغاز این بخش (۱۳۹۳: ج ۲، ۱۰۳۰) از «فرخزادِ آرمگان» نام برده که اگر آن‌گونه که گمان شده (خالقی مطلق ۱۳۹۱: ج ۱۱، ۲۱۵؛ آیدنلو ۱۳۹۰: ۹۵۷) همان «زادفرخ پسر فرخ‌هرمز» باشد و بخش دوم این نام اشاره به نام پدر او باشد هیچ منبعی آن را تأیید نمی‌کند، چراکه «زادفرخ» نام پدرش «فرخ‌هرمز» بوده و شخصی به نام «آزم» یا «آزرمی» شناخته شده نیست. مگر این که اصل این نام را «آزرمهان» و آن را نیز تحریف «آزرمهان» بینگاریم و «فرخزاد پسر آذرمه» بدانیم. اگر «آزرمگان» صفت او باشد، معنای این واژه با رفتار این سردار هم‌سو نیست و هم‌چنین این واژه ریخت صفت ندارد. اگر این واژه را قید جمله بینگاریم و «فرخزاد، آرمگان» بخوانیم و احتمال گشتگی / تحریف بدهیم، هم‌چنان که کمی آشفتگی در دست‌نویس‌ها نیز دیده می‌شود،^{۱۶} واژه مناسبی برای جای‌گزینی یا پیرایش سنجشی (تصحیح قیاسی) نخواهیم یافت و ساخت قید به این شکل نیز در شاهنامه رایج نیست. حدس دیگر آن است که آرمگان را نام شهر و زادگاه او بینگاریم. یاقوت حموی از روستایی به نام «آذرْم» یا «آذرْمه» نام برده که نزدیک شهری مرزی به نام «آذنه» بوده و عبدالله بن محمد بن اسحاق آذرْمی اهل آن‌جا بوده است (یاقوت حموی ۱۳۸۰: ج ۱، بخش ۱، ۵۵). هم‌چنین آن را شهری آباد نزدیک دیار بیعه و برقعید دانسته که تا سنجان ده فرسخ فاصله داشته و وابسته به نصیبین بوده که در زمان یاقوت از روستاهای موصل قلمداد شده و دیگر اثری از آبادی گذشته در آن نبوده است (همان: ۱۶۴-۱۶۵). در نتیجه «آذرْمی» یا «آذرْمه‌ای» هم‌راه برخی نام‌ها و برای تمایز آن‌ها از دیگران می‌آمده است. پس دور نیست که این فرخزاد اهل آذرْمه بوده باشد.

همان‌گونه که شهبازی (۱۳۸۹: ۶۳۹) و پورشریعتی (2008: 146) گمان برده‌اند می‌بایست او را کس دیگری جدا از زادفرخ به‌شمار آورده و می‌توان دلایلی چند برای آن یافت. نخست این که در این بخش فقط همین یک‌بار «فرخزاد» آمده و پس از آن همیشه (برپایه شمارش نگارنده: ۲۲ مورد) «زادفرخ» دیده می‌شود (برای نمونه بنگرید به ۱۳۹۳: ج ۲، بیت‌های ۳۸۳۵، ۳۹۰۲، ۳۹۱۵، ۳۹۳۷، ۳۹۶۸، ۴۰۶۷)^{۱۷} و فردوسی عمدی در این کار داشته و برای اشتباه‌نشدن این دو با یک‌دیگر این را دقیق رعایت کرده، درحالی که هردو ریخت در وزن شاهنامه می‌گنجد و هم‌چنین «زادفرخ» در دیگر منابع «فرخزاد» هم آمده است (برای نمونه بنگرید به طبری ۱۴۰۳: ج ۱، ۶۱۷) و شاید ریخت اصیل‌تر آن نیز همان بوده است. دلیل دوم که این شخص کس دیگری است از نخستین بیتی که «زادفرخ» آمده (همان: بیت ۳۸۳۵) آشکار می‌شود، چراکه فردوسی او را معرفی می‌کند که کس نام‌داری بود و خسرو او را گرامی می‌داشت.^{۱۸} اگر او همان «فرخزاد آرمگان» بود، به این‌گونه

معرفی نیازی نداشت؛ زیرا پیش‌تر معرفی شده بود و شیوه و زبان فردوسی در سراسر شاهنامه این‌گونه است که صفات و ویژگی‌ها را برای شخصیت‌های تکراری این‌چنین بیان نمی‌کند. دلیل سوم که جالب‌تر نیز است این‌که «زادفرخ» نزد خسرو «گرامی» بوده و او تنها سرداری است که می‌تواند در این شرایط با شاه رایزنی کند (همان: بیت ۳۸۳۶)، درحالی‌که «فرخزاد آرمگان» یک شورشی بوده و با صفات دژم‌روی و غارت‌گر (نامستقیم) (همان: بیت ۳۸۲۶) همراه شده است. طبری در شمردن دلایل ناخشنودی مردم از خسرو از «فرخزاد بن سُمی» اهل «خندق از طسوج به‌رسیر»^{۱۹} نام برده که خشن بود و خسرو او را بر کارها چیره کرده بود (طبری ۱۴۰۳: ج ۱، ۶۱۵). او در جایی دیگر او را «فرخان‌زاد بن سُمی» نوشته است (همان: ۶۱۷). منظور از «آن کارها» شاید گرفتن مالیات بوده و او گویا خشونت و سخت‌گیری زیاد داشته است (Pourshariati 2008: 146؛ کزازی ۱۳۸۷: ج ۹، ۴۸۰). بلعمی نیز به «فرخزاد» که «موکل خراج‌ستانی به خواری بود» اشاره کرده است (۱۳۸۶: ۹۸۵). او پس از بحرانی‌شدن شرایط از این قدرت خود بهره برد و به فشار بر مردم و ثروت‌اندوزی بیش‌تر پرداخت.

به‌گمان بسیار منظور طبری و بلعمی از این کس همان «فرخزاد آرمگان» در شاهنامه است. این گمان را بیتی از شاهنامه که پس از معرفی «فرخزاد» آمده تقویت می‌کند که به ستاندن دارایی‌ها اشاره دارد (۱۳۹۳: ج ۲، ۱۰۳۰، بیت ۳۸۲۷). در دیگر منابع، نامی از این شخص نیست و ثعالبی (۱۹۰۰: ۷۱۴) نیز که از «فرخزادان» پرده‌دار دربار نام برده منظورش همان «زادفرخ» است. در نتیجه، «فرخزاد آرمگان» و «زادفرخ» (پسر فرخ‌هرمزد) دو تن از بزرگان نقش‌آفرین در برکناری خسرو هستند نه یک تن. نیز «فرخزاد بن سُمی» در تاریخ طبری همان «فرخزاد آرمگان» در شاهنامه است که فقط نام پدر او دو جور ثبت شده است که نگارنده دلیلی برای آن نیافت.^{۲۰}

۲.۱.۶ گراز

سردار دیگری که فردوسی در آغاز این بخش نام برده «گراز» است. او چهره‌ای شورشی، خیانت‌کار، و پناهنده به دشمن (روم) دارد. نام کامل این سردار «شهروراز/شهربراز» بوده و این نام در وزن شاهنامه (بحر متقارب) نمی‌گنجد و فردوسی به‌ناچار به بخش دوم بسنده کرده است (شهبازی ۱۳۸۹: ۶۱۹).^{۲۱} البته با تغییری اندک به «شهران گراز» (از بزرگان دربار در داستان بهرام چوبین) در جاهای دیگر به‌کار برده، ولی همه‌جا با «گ» به‌کار رفته است. «گراز» و «وراز» ریختی دیگر از «براز»ند و تبدیل «و»، «گ»، و «ب» به یک‌دیگر نمونه‌های

فراوان در زبان‌های ایرانی دارد.^{۲۲} از این رو، یا در منبع فردوسی «گراز» یا «شهرگراز» بوده یا گزینش خود فردوسی است. طبری «شهربراز» را مقامی لشکری برای فرخان/فرهان یکی از سرداران خسرو پرویز دانسته (طبری ۱۴۰۳: ج ۱، ۵۹۲) و با وجود این که طبری در ماجرای مورد بحث ما از او نام نمی‌برد، شاید گراز در این بخش شاهنامه همان شهربراز، سردار نام‌دار، است و نیز شاید «فرخان شهربراز» در تاریخ طبری نیز نام دیگر او باشد.^{۲۳} شهربراز از خاندان مهران، یکی از بزرگ‌ترین سرداران ایران و اسپهبد نیم‌روز، بود که در پس‌گرفتن سوریه و گشودن اورشلیم و مصر (۶۰۴-۶۱۹ م) نقش بسیار مهمی داشت (زرین‌کوب و روزبه ۱۳۹۳: ج ۲، ۵۴۸؛ Fry 1983: 170) و توانست محاصره اورشلیم را بشکند و صلیب راستین را به دست آورد (al-Ka'bi 2016: 52). پس از این رخدادها و به سبب شکست‌های سنگین، خسرو تصمیم به اعدام او گرفت و او از ترس مجازات شدید خسرو شورش کرد (کریستن سن ۱۳۷۹: ۶۴۱؛ Fry 1983: 170).^{۲۴} گویا او با رومیان پیمان‌نامه‌ای هم امضا کرده است (Spiegel 1878: III, 523). شهربراز پس از اردشیر سوم (جانشین شیرویه) برای چهل روز بر تخت شاهی نشست و سپس کشته شد (Fry 1983: 171).

در میان مورخان غیرایرانی تنها سبتوس ارمنی به نامه شیرویه به شهربراز (خوربام)^{۲۵} و درخواست بازگشت او از قلمرو روم به ایران اشاره کرده و آورده که هنگام گفت‌وگوهای صلح میان شیرویه و هراکلیوس، هراکلیوس به شهربراز دستور فرستاد تا روم را ترک گفته و سپاه خود را به ایران بازگرداند که البته شهربراز از این کار خشنود نبود (Sebeos 1999: 86). شاید این امر مهم یکی از شرط‌های پیمان‌نامه بوده است. این تاریخ‌نگار ارمنی از نقش مهم شهربراز در پیروزی‌های خسرو پرویز در روم و همچنین پس از مرگ خسرو پرویز تا برتخت‌نشینی شهربراز بسیار یاد کرده است (Sebeos 1999: ch 33, 34, 38, 39, 40) و در آن میان از همه مهم‌تر به همکاری شهربراز با هراکلیوس در تازش به تیسفون با کمک‌نکردن به خسرو پرویز اشاره کرده که به ضعف بیش‌تر خسرو و اختلاف او با بزرگان منجر شد (sebeos 1999: 84-85). این موضوع نشان‌دهنده نقش مهم شهربراز در برکناری خسرو پرویز و روی کار آمدن شیرویه است، چراکه در میان همه سرداران او از همه نیرومندتر بود. در میان همه مورخان فقط فردوسی به نقش مهم گراز/شهربراز در خلع خسرو پرویز اشاره کرده است. البته گفتنی است که داستان شورش و پناهندگی شهربراز در بسیاری از منابع آمده که می‌بایست از «داستان شهربراز» به فارسی میانه و سپس ترجمه عربی آن (شهریزاد مع/بروین) گرفته شده باشد (ابن‌ندیم ۱۸۷۲: ۳۰۵؛ خالقی مطلق ۱۳۸۶: ۵۱؛ تفضلی ۱۳۸۶: ۲۷۴)، ولی نقش مستقیم او در برکناری خسرو را فقط فردوسی بیان کرده است.^{۲۶}

۳.۱.۶ نخوار

فردوسی از یک سردار وفادار به نام «نخوار»^{۲۷} نام برده که پس از هم‌دستی با شورشیان و در گفت‌وگو با زادفرخ فرماندهی گرفتن پایتخت و گشودن زندان‌ها را برعهده گرفت. او با سپهبد خسرو، که پاسدار شهر و زندان بود، جنگید. باوجود این که پیش‌تر دست‌نویس‌ها^{۲۸} و ویرایش‌ها^{۲۹} «نخوار» ثبت کرده‌اند، نخوار^{۳۰} درست‌تر است (Justi 1963: 328؛ فردوسی ۱۳۸۹: ۸، ۳۰۸، پانوش ۲۲؛ شهبازی ۱۳۸۹: ۶۴۲). دلیل دیگر آن است که نخوار (naxwār) عنوانی سیاسی - اداری در ایران باستان بوده که در روایات ملی به نامی خاص تبدیل شده است.^{۳۱} این خطا می‌تواند از بی‌دقتی کاتبان و نزدیکی نویسنش این دو واژه باشد. پورشریعتی با استناد به تاریخ سبئوس (Sebeos, 1999: 49-86) اصل این نام (تخوار/ نخوار) را «تانوتر» (tanuter) (یک عنوانی ارمنی به معنی بزرگ خاندان ناخارار) دانسته که به «وارازتیروس» مرزبان ارمنستان داده شده بود و نخوار را همان ورازتیروس انگاشته است (Pourshariati 2008: 153-154)، اما دلیل یا سند قانع‌کننده‌ای برای این انگاره نیآورده و تحول تانوتر به تخوار/ نخوار از دید زبان‌شناختی نیز موجه نمی‌نماید. به‌جز شاهنامه منابع دیگر نه‌تنها به این سردار دلیر اشاره‌ای نکرده‌اند، بلکه به پشتیبانان خسرو نیز هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند و فقط فردوسی از یکی از آن‌ها نام برده است. البته نخوار می‌تواند نمادی از مخالفان نظامی داخل کشور باشد که در رویارویی با خسرو به نظامیان خارج از مرزها (به‌نماینده‌گی شهربراز)، دیوان‌سالاران، و سیاسیون دربار (به‌نماینده‌گی زادفرخ) یاری داد و کودتا را به انجام رساند.

در رویدادنامه پاسکاله به اتحاد درباریان و سپاهیان در برکناری خسرو پرویز در ۲۴ فوریه سال ۶۲۸ اشاره شده و یک‌جا از گوردن‌آسپه (Gurdanaspa) فرمانده پیشین سپاه ایران نام برده که در به‌قدرت‌رساندن شیرویه نقش مهمی داشته و همه سربازان و شورشیان گرد او جمع شدند (Chronicon Paschal 1989: 183) و در جایی دیگر از گوسدن‌آسپه (Gusdanaspā)، پسر رهازس (Rhazes) که یک سردار ارشد سپاه بود، نام برده است (Chronicon Paschal 1989: 186). این دو باید تحریف یا خطای نوشتاری یک نام باشند که همان «آسپاد گشنسپ/ گشنسپ آسپاد» است.^{۳۲}

فقط فردوسی به «رستم» و «نخوار» و نقش آن‌ها اشاره کرده و پس از طبری تنها مورخی است که به «فرخ‌زاد آرمگان» (طبری: فرخ‌زاد بن سَمی) و نقش مهم او اشاره نموده است. به‌سبب سکوت دیگر منابع یافتن دلیل تفاوت نام پدر فرخ‌زاد در این دو منبع و برتری‌دادن یکی بر دیگری دشوار است. مگر این‌که «آرمگان» را به‌سبب فارسی‌بودن بر «سَمی» تازی برتری دهیم. فردوسی نقش پررنگ زادفرخ را، که برخی منابع هم بیان

کرده‌اند، به‌خوبی نشان داده است. بلعمی (۱۳۸۶: ۹۸۶) شهریار را پسر بزرگ خسرو دانسته و فردوسی هم‌سو با بیش‌تر منابع شیرویه را پسر بزرگ خسرو معرفی می‌کند که خسرو او را زندانی کرده بود.

۲.۶ انگیزه‌ها و دلایل شورش

دلیل اصلی و آشکار شورش در شاهنامه خستگی و روگردانی سپاهیان از جنگ با روم است، ولی می‌توان به‌دلیل ناآشکار خودخواهی و پافشاری بی‌مورد خسرو بر ادامه جنگ نیز اشاره کرد. این خودبینی و خودمحوری خسرو در ادامه جنگ و فشار بر سرداران را برخی تاریخ‌پژوهان (زرین‌کوب ۱۳۸۸: ۵۲۰؛ رجبی ۱۳۸۲: ج ۵، ۳۶۴، ۳۸۷) عامل اصلی سقوط او دانسته‌اند. بیش‌تر منابع به شکست‌های سنگین و پی‌درپی ایران در ارمنستان و میان‌رودان (تا گشوده‌شدن و ویرانی گنزک، نینوا، و دستگرد) اشاره دارند (Howard-Fry 1983: 170؛ Johnston 2010؛ کولسنیکف ۱۳۸۹: ۱۴۷-۱۵۲)؛ جنگ‌های شش‌ساله فرسایشی و ویران‌گر که هردو کشور با صلح شیرویه و هراکلیوس در ۶۲۸ م نفس راحتی کشیدند (Theophanes 1982: 29-30؛ زرین‌کوب ۱۳۸۸: ۵۲۰). هرچند این قرارداد به سود روم بود و شیرویه بخش‌های بزرگی از ارمنستان، میان‌رودان، و مصر را بازگرداند (ویتر و دیگناس ۱۳۸۶: ۳۷). ویتر و دیگناس نفرت اشراف از شاه و ترس سرداران از مجازات را دو عامل برکناری خسرو و شاه‌کردن شیرویه دانسته‌اند (همان). سعید نفیسی (۱۳۸۳: ۱۹۹) آورده که همه اطراف از بدرفتاری و بی‌رحمی‌های خسرو بر او شوریدند.

یعقوبی به هیچ نامی اشاره نکرده و به‌کوتاهی به دشمنی مردم و بزرگان با او که از سر بی‌داد او بوده، خلع او، شاه‌کردن شیرویه، و آزادسازی زندانیان اشاره کرده است (۱۸۸۳: ج ۱: ۱۹۶). دینوری نیز به همان کوتاهی یعقوبی به خشم خسرو بر سپاهیان و تصمیم آن‌ها بر خلع او پرداخته است (۱۸۸۸: ۱۱۱). در نهایت کمی مفصل‌تر به رایزنی بزرگان در خلع خسرو و شاه‌کردن شیرویه اشاره شده است. آمده که نیمه شب زندانیان را آزاد کردند و در کاخ شیرویه با او بیعت کردند، سپس بانگ «باش باش ... شیرویه شاهنشاه» بلند شد و خسرو در باغی به نام «میروان» پنهان شد تا او را یافتند و زندانی کردند (۱۳۷۴: ۴۲۸). طبری آورده که خسرو به «زاذان فرخ» دستور داد همه زندانیان (۳۶ هزار) را بکشد و او سرپیچی کرد. طبری دلایل دشمنی مردم با خسرو را خوارکردن بزرگان، چیره‌کردن «فرخان‌زاد پسر سَمی» بر کارها، فرمان کشتن زندانیان، و تصمیم به کشتن سپاهیان فراری از جنگ روم

آورده است. گروهی از بزرگان به «عقر بابل»^{۳۳} رفتند و شیرویه را به «بهرسیر»^{۳۴} آوردند، سپس زندانیان را آزاد ساختند و فراریان نیز به آنها پیوستند و خسرو به «باغ هندوان» گریخت و شیرویه را بر تخت نشانند (۱۴۰۳: ج ۱، ۶۱۷). این باغ در رویدادنامه خوزستان (al-Ka'bi, 2016: 64) و تاریخ ارمنی سبئوس (1999: 85) «باغ شاهی»، در نهاییه (۱۳۷۴: ۴۲۸) «باغ میروان» و در تجارب الامم (۱۳۷۳: ۳۵۳، پانوش ۲) «بردان» آمده است. باغ شاهی که عنوانی کلی و نادقیق است و میروان و بردان که بدون گواهاند هر سه به نظر نادرست می آیند و شاید خوانش یا نویسش نادرست نامی دیگر باشند. بلعمی به تفصیل به زندانی کردن و کشتن سپاهیان به جرم کوتاهی در جنگ، سخت گیری بر فرزندان، و بریدن دست «مردان شاه» فرمان دار بابل، به عنوان زمینه برکناری خسرو اشاره کرده است. سپس ماجرای تصمیم بزرگان بر جانشینی شیرویه، بیعت همه با شیرویه، بانگ کردن نام شیرویه و گریختن شبانه خسرو به باغ را بیان کرده است. بلعمی بدون اشاره به ماجرای فروختن گوهرها و لورفتن خسرو، به بازداشت و بردن او به خانه «ماه اسفند» و گماشتن «جالینوس» بر او اشاره کرده است (بلعمی ۱۳۸۶: ۹۸۴-۹۹۳). ثعالبی با آوردن چند افسانه از کودکی شیرویه (سابیدن پنجه گرگ بر شاخ بز و خواندن داستان شیر و گاو از کلیله و دمنه) و پیش گویی اخترشناسان، دلیل زندانی کردن شیرویه را تصمیم شورش او بر پدر دانسته است. سپس به مال اندوزی، خونریزی، آزار مرزبانان، و بزرگان از سوی خسرو پرداخته که باعث شد او را خلع و شیرویه را شاه کردند. او فقط به نام «زاذان فرخ» (حاجب/ پرده دار) اشاره کرده که خسرو و شیرین را در کاخ او ساکن کردند. در ادامه نیز ماجرای گریختن به باغ، لورفتن، بازداشت، و زندانی شدن خسرو را بازگو کرده است (ثعالبی ۱۹۰۰: ۷۱۲-۷۱۸).

برخی تاریخ نگاران مانند طبری به نامه پیامبر به خسرو پرویز و پاره کردن نامه از سوی خسرو اشاره کرده و نامستقیم این واکنش تند و نامحترمانه خسرو به دعوت پیامبر و پیش بینی یا دعای پیامبر در مورد ازهم پاشیدن پادشاهی خسرو را عامل مرگ خسرو و سپس افول ساسانیان می دانند. پیامبر در واکنش به این کار خسرو گفت: «پادشاهی اش پاره شود».^{۳۵} طبری در بخش «رخدادهای سال ششم هجرت» به نقل از یزید بن ابی حیب آورده که خسرو به باذان، فرمانروای یمن، پیام داد که دو مرد دلیر نزد پیامبر بفرستد تا او را نزد خسرو ببرند و او نیز بابویه و خرّه خسرو^{۳۶} را با نامه ای نزد پیامبر فرستاد. قریشیان در طائف از دیدن آنها شاد شدند و گفتند: «مژده که شاهنشاه خسرو با او (پیامبر) درافتاد و کار او به پایان خواهد رسید!». فرستادگان نزد پیامبر رفتند و چون ریش تراشیده بودند و سبیل داشتند، پیامبر به آنها نگاه نکرد و پرسید: «چه کسی گفته چنین کنند؟ (ریش و سبیل

را)» و آن‌ها پاسخ دادند: «خداوند ما» که منظورشان شاه بود. دیدار را به فردا موکول کرد و شب از آسمان به پیامبر خبر رسید که خدا شیرویه را بر خسرو پیروزی داد و او خسرو را در فلان تاریخ کشت.^{۳۷} فردا به آنان گفت که برای خسرو بنویسید: «دین و قدرت من به گستردگی پادشاهی خسرو خواهد شد و اگر مسلمان شوی، تو را پادشاه یمن خواهم کرد». پس از چندی نامه شیرویه به باذان رسید که خسرو را به دلیل کشتن اشراف ایران و نگه داشتن سربازان در مرزها کشته است و از او خواست با پیامبر کاری نکند تا دستور شیرویه به او برسد. باذان که این نامه را دید به پیامبری محمد ایمان آورد و ابنای ایرانی در یمن نیز مسلمان شدند (طبری ۱۴۰۳: ج ۲، ۲۹۶-۲۹۷).

سبئوس ارمنی هرچند کوتاه به رویارویی خسرو پرویز و سپاهیان اشاره کرده است (Sebeos 1999: 85). در *رویدادنامه سيعرت* نیز، هرچند فشرده، به شورش مرزبانان و روی کار آوردن شیرویه پرداخته شده است (Seert 1983: II, 551). ابن بطریق نیز به شکست‌های سنگین خسرو در برابر هراکلیوس اشاره کرده و بدون نام بردن از گروه‌های سیاسی - نظامی داخلی یا خارجی یا نقش مستقیم شیرویه، ناخشنودی مردم از کشتار، خون‌ریزی، و خرابی‌های زیاد را عامل برکناری خسرو دانسته است (ابن بطریق ۱۹۰۹: ۷-۸). حمزه، گردیزی، مقدسی، مسعودی، مسکویه، و بیرونی هیچ اشاره‌ای به شیوه خلع و بازداشت خسرو و روی کار آمدن شیرویه نکرده‌اند. نقش رهبران مسیحیت و ستیز همیشگی فرقه‌های این دین و مناسبات پیچیده خسرو پرویز با آن‌ها را نیز باید در نظر گرفت. فشار خسرو پرویز بر برخی مسیحیان و شهرهای مسیحی‌نشین کینه‌ای در دل آن‌ها ایجاد کرد که از برکناری خسرو بسیار شادمان شدند و در این کار نیز نقش داشتند. این فشار زمانی آشکار شد که هراکلیوس با کمک کلیسای بوزنطیه بر سپاه ایران پیروز شد و خسرو مسیحیان را در برابر خود دید. در نتیجه، آزار مسیحیان بیشتر شد و حتی یسوع صبران (مهنوش، زرتشتی پیشین)، از مسیحی‌شدگان نام‌دار که پانزده سال در زندان بود، اعدام شد (در ۶۱۹-۶۲۰ م). یزدین را نیز به جرم هم‌دستی با رومیان بازداشت، شکنجه، و اعدام کردند و شاه دارایی‌هایش را مصادره کرد. از این پس پسران یزدین، شمطا، و نی‌هرمزد با کینه پدرکشتگی به شورشیان پیوستند و در برکناری و اعدام خسرو نقش اساسی بازی کردند (نفیسی ۱۳۸۳: ۱۹۸-۱۹۹).^{۳۸}

فردوسی جنگ‌های طولانی با روم و طبری زندانی کردن و کشتار سپاهیان را مهم‌ترین دلیل شورش و خلع خسرو دانسته‌اند.^{۳۹} فردوسی نام باغی که خسرو به آن گریخت و نام

محل زندانی شدن شیرویه را نیاورده است و همچنین به برخی دلایل شورش بزرگان و خطاهای خسرو نیز اشاره نکرده است. گفتنی است این کمبودها به صورت پراکنده در دیگر منابع آمده و هیچ‌یک همه این داده‌ها را ندارند. داده‌های تاریخی شاهنامه در این بخش ارزش مند و با میانجی مستند به روایتی از خدای‌نامه هستند.

۳.۶ بازداشت خسرو پرویز و تاج‌گذاری شیرویه

در شاهنامه همانند برخی منابع^{۴۰} داستان جازدن نام «قباد»،^{۴۱} برکنار شدن خسرو، پنهان شدن شبانه خسرو و شیرین در یک باغ، و لورفتن خسرو به دست باغبان از روی گوهری که خسرو برای خرید خوراک به او داده بود به زیبایی و به اندازه روایت شده است. قباد/ کواد نام رسمی و شاهانه شیرویه بود و بر سکه‌های او آمده است (Göbl 1971: 14- 54; Göbl 1983: 29).^{۴۲} سپس به گفت‌وگوی زادفرخ با خسرو و راضی کردن او به تسلیم شدن اشاره شده است. خسرو را سوار بر فیل در خانه «ماروسپند» در تیسفون زندانی کرده و «گلینوش» را نگهبان او کردند.^{۴۳}

۱.۳.۶ تاج‌گذاری شیرویه

فردوسی در دو جا تاج‌گذاری شیرویه را «دی‌روز از آذرماه» آورده است. یکبار این روز را هم‌زمان با بازداشت خسرو دانسته (۱۳۹۳: ج ۲، ۱۰۴۰، بیت ۴۰۸۶)^{۴۴} و یکبار از زبان شاه هند در نامه‌اش به شیرویه بیان کرده است (۱۳۹۳: ج ۲، ۱۰۴۷، بیت ۱۶۸). طبری دست‌کم چهار بار (در حد جست‌وجوی نگارنده) به این تاریخ اشاره کرده است. یکبار به روز بازداشت خسرو اشاره کرده (۱۴۰۳: ج ۱، ۶۱۷): «فَأَخَذَهُ مَاهِ آذَرِ وَ رَوْزِ آذَرِ وَ حَبَسَهُ» (نهم آذر) و بلعمی به پیروی از او، این تاریخ را «آذروزی از آذرماه» و پس از ۳۸ سال پادشاهی خسرو آورده (۱۳۸۶: ۹۹۱). جالب است که صادق نشأت نام روز و ماه را دو تن از نزدیکان خسرو انگاشته است: «ماه آذر و روز آذر را گرفتند» (طبری ۱۳۹۱: ۲۳۵) و در ترجمه پاینده نیز ناقص آمده و نام روز را از قلم انداخته است: «به ماه آذر او را بگرفتند» (طبری ۱۳۶۲: ج ۲، ۷۶۷)، ولی در ترجمه نولدکه: «او را در روز آذر از ماه آذر بگرفتند» (۱۳۸۸: ۳۷۸) و شاپور شهبازی: «او را ... در روز آذر از ماه آذر ... زندانی کردند» (۱۳۸۹: ۲۰۳) کامل و درست آمده است. طبری بار دوم در پیش‌بینی شاه هند به «ماه آذر روز دین‌آذر» برای تاج‌گذاری شیرویه اشاره کرده است (۱۴۰۳: ج ۱، ۶۲۳). او بار سوم به تاریخ کشته‌شدن خسرو اشاره کرده است (۱۴۰۳: ج ۱، ۶۲۷): «قَتَلَهُ مَاهِ آذَرِ رَوْزِ مَاهِ» (دوازدهم آذر) و در دو بار اخیر در ترجمه‌ها اختلافی نیست.^{۴۵} این

تاریخ‌نویس بار چهارم در بخش تاریخ اسلام در فصل «رخدادهای سال ششم هجرت» پس از گزارش نامه پیامبر به خسرو پرویز به نقل از واقعه تاریخ کشته‌شدن خسرو را این‌چنین آورده است: «شیرویه شب سه‌شنبه دهم جمادی‌الاول سال هفتم هجرت شش ساعت از شب گذشته پدرش را کشت» (طبری ۱۴۰۳: ج ۲، ۲۹۷).^{۴۶}

لاکهارت پادشاهی شیرویه را در سال ۶۲۸ م برابر با ۷ ق محاسبه کرده است (لاکهارت ۱۳۸۴: ۴۷۳). نولدکه این تاریخ را با ۲۹ فوریه ۶۲۸ که از نامه هراکلیوس برداشت کرده هماهنگ می‌داند، چراکه در نامه هراکلیوس بیست‌وچهارم (بازداشت) و بیست‌وهشتم (اعدام) فوریه آمده است، ولی به دلیل اختلاف کیسه در گاه‌شماری (با استناد به گوتشمید) برابر با بیست‌وپنجم و بیست‌ونهم فوریه بوده است (نولدکه ۱۳۸۸: ۴۰۰، پانوش ۱؛ Howard-Johnston 2010). سجاد آیدنلو تاریخ سوم (کشته‌شدن خسرو) در تاریخ طبری یعنی «ماه‌روز/ دوازدهم آذر» را روز تاج‌گذاری شیرویه انگاشته و به دلیل نزدیک‌تر بودن به «دی به دین (پانزدهم)» «دی» در شاهنامه را «دی به دین» فرض گرفته است (آیدنلو ۱۳۸۸: ۹) که به گمان نگارنده هردو انگاره نادرست است. طبری بار نخست و سوم آشکارا این تاریخ‌ها را برای روز تاج‌گذاری شیرویه به کار نبرده، اما بار نخست و هنگام بازداشت خسرو، پس از بیان تاریخ دقیق بازداشت، به برتخت‌نشینی و بیعت بزرگان با شیرویه اشاره کرده که نامستقیم می‌تواند در همان روز انگاشته شود. ولی بار دوم (پیش‌بینی شاه هند) آشکارا «دی به آذر» آورده است. در نتیجه تا این‌جا می‌توان گفت تاریخ تاج‌گذاری شیرویه در تاریخ طبری «دی به آذرروز/ هشتم آذر» یا «آذرروز/ نهم آذر» است. در رویدادنامه پاسکاله پادشاهی شیرویه در سال شانزدهم فرمان‌روایی هراکلیوس دوم (کنستانتین) آمده و در نامه‌های هراکلیوس در این منبع روز برکناری خسرو و جانشینی شیرویه ۲۵ فوریه در ۶۲۸ م ثبت شده (Chronicon Paschal 183: 1989) که نولدکه (۱۳۸۸: ۳۷۸، پانوش ۵) آن را با هشتم آذر (دی به آذر) ایرانی یکی دانسته و شاپور شهبازی (۱۳۸۹: ۶۴۴) نیز تأیید کرده است. این گزارش با پیش‌بینی شاه هند در تاریخ طبری یعنی «دی به آذر/ هشتم» نیز هماهنگ است.

در نتیجه، برای سنجش گزارش فردوسی و طبری بهتر است فقط این دو تاریخ را در نظر بگیریم تا از پراکندگی و ابهام بحث کاسته شود: دی‌روز آذرماه (فردوسی) و دی به آذرروز آذرماه (طبری)، چراکه تاریخ بار سوم طبری (ماه‌روز) فقط به کشته‌شدن خسرو اشاره دارد و سخنی از تاج‌گذاری نیست و شیرویه پیش‌تر بر تخت نشسته بود و محاکمه خسرو در پادشاهی شیرویه ادامه داشته و تاریخ بار یکم (آذرروز) نیز، که یک روز

جابه‌جاست، مستقیم به تاج‌گذاری اشاره ندارد. باتوجه‌به این‌که در گاه‌شمار ایران باستان در هر ماه سه روز با نام «دی» وجود داشته،^{۴۷} می‌توان انگاشت که روایت فردوسی و طبری هر دو درست است، البته با این توضیح که فردوسی «دی» را به‌جای «دی به آذر» (روز هشتم) به‌کار برده که گویا زبان منظوم و بایستگی‌های سرایش حماسه عامل این اندک تفاوت بوده و طبری (نیز بلعمی) یک‌جا «آذر» (شاید به‌جای «دی به آذر») و یک‌جا «دی به آذر» به‌کار برده است که یا از بی‌دقتی او یا منبع او بوده یا به دو رخداد در دو روز پیاپی اشاره دارد. به زبان دیگر، فردوسی «آذر» و طبری «دی» را از «دی به آذر» (بار سوم) سترده‌اند و هر دو به «هشتم آذر» اشاره کرده‌اند.

۷. نتیجه‌گیری

در بخش «بازداشت خسرو و به‌قدرت‌رسیدن شیرویه» فردوسی از چند سردار نام برده است: رستم فرخ‌هرمزد، زادفرخ فرخ‌هرمزد، فرخ‌زاد آرمگان، گراز و نخوار، که در دیگر متون فقط به دو نفر آن‌ها (زادفرخ و گراز) با همین نام و فرخ‌زاد با نام دیگر (فرخ‌زاد بن سُمی) اشاره شده است. «رستم» و «نخوار» و نقش مهم آن‌ها در این ماجرا و نام کامل و به‌گمان زیاد درست «فرخ‌زاد آرمگان» فقط در شاهنامه آمده است. به زبان دیگر، تنها منبع تاریخی که به این سه کس در ماجرای برکناری خسرو و روی‌کارآمدن شیرویه اشاره نموده شاهنامه است و از این بابت که فردوسی به منبع خود بسیار وفادار بوده و کسانی را به متن نمی‌افزوده ارزش استنادی بالایی دارد. فردوسی نام سرداران را به نسبت دیگر منابع با ریخت درست‌تر و سالم‌تری به ما رسانده است. برای نمونه، می‌توان به «نخوار» و «آشتادگشسب» اشاره کرد که این نام‌ها در شاهنامه کم‌ترین دگرگونی و گشتگی را داشته‌اند. فردوسی به‌دلیل شورش سرداران اشاره کرده و مهم‌ترین انگیزه شورش را خستگی از جنگ طولانی و پافشاری خسرو بر ادامه جنگ دانسته است. این دلیل باتوجه‌به منابع تاریخی غیرایرانی و نیز برخی منابع عربی - فارسی از مهم‌ترین دلایل و شاید مهم‌ترین آن‌ها بوده است. گفت‌وگوها و اختلاف‌نظرها میان خسرو، شورشیان، و مخالفان او به‌خوبی و فراخی در نامه‌نگاری‌ها به‌ویژه در پاسخ خسرو در شاهنامه آمده است. این شیوه گسترش و شرح رخداد و فشرده‌نکردن داستان در بسیاری از روایات تاریخی شاهنامه رعایت شده که برای پژوهش‌گر تاریخ ارزش بالایی دارد، چراکه دیگر منابع (مانند ثعالبی) باوجود منبع یک‌سان جزئیات را سترده‌اند. همچنین، امانت‌داری دقیق فردوسی پژوهش‌گر را از گمان‌دخل و تصرف یا مخدوش‌سازی منابع

تاریخی آسوده‌خاطر می‌سازد. فردوسی زمان تاج‌گذاری شیرویه را روزِ دی از ماهِ آذر آورده که همانند طبری درست‌ترین تاریخ در میان همه منابع است و فقط به‌جای «دی به آذر» (روز هشتم) «دی» آمده است. این تفاوت اندک به‌گمان زیاد از شاهنامه ابومنصور بوده و به‌گمان کم از فردوسی که در این صورت می‌توان آن را از محدودیت وزن و زبان منظوم انگاشت. از بررسی منابع گوناگون موجود، سرکردگان شورش بر خسرو و نقش‌آفرینان برکناری او را می‌توان این‌گونه برشمرد: ۱. شهربراز (گراز)، ۲. پسران شهربراز (مانند شاپور)، ۳. آسپادگشنسپ، ۴. خردادبرزین، ۵. گلینوش، ۶. مهرسپند، ۷. فرخزاد آرمگان، ۸. زادفرخ (دادفرخ) پسر فرخ‌هرمزد، ۹. رستم پسر فرخ‌هرمزد، ۱۰. فرخ‌هرمزد (طبری: فرخان)، ۱۱. مهرهرمزد (نیوهرمزد) پسر مردان‌شاه، ۱۲. شمطا پسر یزدین، ۱۳. نخوار (نخوار)، ۱۴. پسران بندویه، ۱۵. پسران بستام (بندویه و تیرویه)، ۱۶. پیروز وزیر، ۱۷. سرداران ارمنی، و ۱۸. خاندان کنارنگیان.^{۴۸} از این میان فردوسی به یازده تن از این افراد اشاره کرده که در میان همه منابع کامل‌ترین و دقیق‌ترین است. البته فردوسی شماری از این افراد را در بخش پایانی پادشاهی شیرویه نام برده که نگارنده در جستار دیگری به آن پرداخته است. پورشریعی (2008: 173) بیش‌تر این افراد را نماینده خاندان‌های مهم پارتی دانسته است.

فردوسی در این بخش از شاهنامه، همانند دیگر بخش‌ها، یک‌سره به منبع تاریخی متثور خود (شاهنامه ابومنصور) وفادار بوده و با وجود محدودیت‌های وزن، زبان منظوم، و نیز چهارچوب روایی - داستانی امانت‌دارانه و دقیق داده‌ها و جزئیات آن را به‌نظم کشیده و چیزی از قلم نینداخته است. او ریخت نام کسان و نام‌جای‌ها را با زبان جاری و معیار روزگار خود تغییر نداده و از این‌رو، به متون پهلوی از جمله خدای‌نامه نزدیک‌ترند. او بیش از دیگر منابع به نام و نقش اشخاص اثرگذار در برکناری خسرو و روی کار آمدن شیرویه اشاره کرده و به دلایل و علل این رخداد نیز پرداخته است. نگاه موجود در خدای‌نامه با یک میانجی به شاهنامه راه یافته و از نگرش‌ها و تحریف‌های غیرایرانی و خلافت‌محور یا بیگانه‌پرستانه پیراسته است. از این بابت نیز فهم و بازخوانی نگاه ایرانیان و شیوه روایت شاهنامه برای فهم «نگرش از درون» یا «نگاه خودی» به رخداد‌های سال‌های پایانی ساسانیان و فروپاشی آن‌ها بسیار ارزش‌مند است.

شیوه تاریخ‌نویسی فردوسی همان سبک تاریخ‌نویسی ایرانی و ملی است که در خدای‌نامه نویسی ریشه دارد و آن را تا روزگار ایرانیان آغازین و هخامنشیان می‌توان ریشه‌کاوی کرد. در این سبک اهمیت هنر و ادب، اسطوره و افسانه، فلسفه تاریخ، هدف‌مندی، حکمت‌آموزی، سرنوشت‌باوری، پاسداری از هویت، و فرهنگ ملی اهمیت

فراوان دارد و از دید تاریخ‌نویسان ایرانی و هم‌چنین فردوسی، این اهداف هیچ ستیز و تناقضی با رخدادنگاری، بازنویسی رویدادهای تاریخی، گذشته واقعی یا واقعیت تاریخی نداشته و این تمایزها و جداسازی‌ها رویکردی امروری است که پرتاب کردن آن‌ها به گذشته درست و منطقی نمی‌نماید. فردوسی با وجود امانت‌داری زیاد و پای‌بندی به منابع همواره استقلال سبک و زبان شاعرانه داشته و دنباله‌رو بی‌اراده و چشم‌وگوش‌بسته دیگران نبوده است. او برای خود خویش‌کاری و آرمانی بسیار مهم و جدی قائل بوده که همانا نخست پاسداری و سپس انتقال تاریخ، فرهنگ، و هویت ایران باستان بوده است.

این نکته بسیار مهم است که ادیب و شاعر بودن فردوسی هیچ خدشه‌ای بر تاریخ‌نگاری او وارد نکرده و او توانسته به بهترین شکل ممکن این دو جنبه را در کنار هم نگه دارد. آزادی هنری و خیال‌پردازی شاعرانه از میزان امانت‌داری و دقت در تاریخ‌نویسی او نکاسته است. او در نقل داده‌های تاریخی نهایت دقت را داشته و جزئیات رویدادها، نام‌ها، ماده‌تاریخ‌ها، و دیگر موارد را به بهانه آزاداندیشی ادبی و جذاب‌تر کردن روایت خود از قلم نینداخته است. فردوسی دست‌کم در بخش ساسانیان و البته به گمان نگارنده در سراسر شاهنامه منبع خود را «تاریخ واقعی ایران»، کار خود را در سرایش این متن «تاریخ‌نگاری منظوم»، و خود را یک «تاریخ‌نگار» می‌انگاشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. از این پس و در کل این مقاله به جای شاهنامه فردوسی، شاهنامه به کار می‌رود و اگر جایی منظور شاهنامه‌ای دیگر، مانند ثعالبی یا ابومنصوری، باشد نام کامل خواهد آمد.
۲. برای میزان امانت‌داری فردوسی بنگرید به خالقی مطلق ۱۳۷۷: ۵۱۲-۵۳۹؛ خالقی مطلق ۱۳۸۶: ۷۰-۳.
۳. برای آگاهی از محتوا و انواع خدای‌نامه‌ها بنگرید به زرین‌کوب ۱۳۹۴؛ خطیبی ۱۳۹۳: ۶۷۵-۷۰۳.
۴. منظور همان شاهنامه ابومنصوری به نثر است که فقط مقدمه آن به جا مانده است.
۵. روایت (narrative) در لغت به معنی خبر و نقل کردن سخن و در اصطلاح ادبی متنی است که داستان را بیان می‌کند و راوی دارد یا «توالی ملموس و غیرتصادفی رخدادها در کنار یک‌دیگر» روایت از حماسه‌ها تا انواع جدید داستان را دربر می‌گیرد. روایات در ایران باستان و برخی تمدن‌ها بیش‌تر منظوم بوده است. گاه روایت در تمامی جلوه‌های فرهنگی از جمله اسطوره و تاریخ دیده شده است و گاه با توجه به عامل زمان روایت به سه دسته بخش‌بندی شده است:

- گذشته‌نگر، آینده‌نگر، و تداخل زمان‌ها. از این رو، می‌توان روایت تاریخی را بخشی از روایت گذشته‌نگر قلمداد کرد (قاسم‌نژاد ۱۳۷۶: ج ۲، ۶۹۵-۶۹۸؛ داد ۱۳۹۰: ۲۵۳).
۶. افزون بر مقالاتی که در ادامه اشاره خواهد شد، سراسر سه جلد یادداشت‌ها و گزارش‌های ایشان بر شاهنامه گواه این سخن است.
۷. ایشان به کسانی که از بخش تاریخی شاهنامه برای پژوهش تاریخی بهره می‌برند هشدار جدی داده، چراکه شاهنامه را یک اثر «ادبی» دانسته و نه «تاریخی»! (امیدسالار ۱۳۹۶: ۳۹).
۸. برای نمونه بنگرید به درمه ۱۳۶۹.
۹. روایت شاهنامه به نظم است و گاه زبان حماسی و ادبی آن پررنگ می‌شود. برای بررسی داده‌های تاریخ نیاز است در حد امکان از این لایه‌ها گذشت و روایتی تاریخی و بی‌پیرایه به دست داد. گرچه این کارگاه دشوار است، نگارنده کوشیده است در کمال امانت‌داری، دقت، و بدون خلدشه بر هسته تاریخی روایات به هدف نزدیک شود.
۱۰. شهر گور یا جور در پارس و امروزه پیرامون شهر فیروزآباد کنونی در استان فارس.
۱۱. برای آگاهی از ریشه‌شناسی و خوانش این نام با یای مجهول، بنگرید به نولدکه ۱۳۸۸: ۳۸۲، پانوش ۲.
۱۲. شهریار، مردان‌شاه، کوران‌شاه، فیروزان‌شاه، افروزشاه، شادمان، زدابزودشاه، شادزیک، اروندزیک، قُس‌دل، قُس‌به، خُره، مردخُره، زادان‌خُره، شیرزاد، جوان‌شیر، جهان‌بخت، و اردشیر. در نهایه این نام‌ها این گونه آمده است: شهریار، مردان‌شاه، کوران‌شاه، پیروزان‌شاه، ابزودشاه، شادمان، ردابزودشاه، شادزیک، اروندزیک، خره، مردخره، زادان‌خره، شیرزاد، جوان‌شیر، جهان‌بخت، مردپناه، قُس‌دل، و قُس‌به. به گمان شاپور شهبازی (۱۳۸۹: ۶۴۹) قس شاید معرب پُس / پسر باشد.
۱۳. «زادفرخ» در ترجمه بنداری (فردوسی ۱۳۵۰: ج ۲، ۲۴۹) و «زادان‌فرخ» در دیگر منابع که گویا بارسالار خسرو (خالقی مطلق ۱۳۹۱: ج ۱۱، ۲۱۵) یا فرمانده پاسداران دربار (نولدکه ۱۳۸۸: ۳۷۷) هم بوده است.
۱۴. نام‌دار به رستم فرخزاد که در جنگ قادسیه کشته شد.
۱۵. شاهزاده ماد به گفته سبئوس ارمنی و پروانه پورشریعتی (Pourshariati 2008: 174) و وزیر بوران‌دخت که در پادشاهی آزر می‌دخت ادعای پادشاهی نیز کرد و کشته شد.
۱۶. بنگرید به فردوسی ۱۳۸۹: ج ۸، ۲۹۹، پانوش ۱۰.
۱۷. البته در بخش‌های دیگر شاهنامه صفات و نام‌های «فرخزاد» داریم (بنگرید به رستگار فسایی ۱۳۸۸: ذیل نام فرخزاد) که برخی از آن‌ها یک نفرند.
۱۸. دگر، زادفرخ که نامی بُدی / به نزدیک خسرو گرامی بُدی.

۱۹. در ترجمه شاپور شهبازی: تسوگ به اردشیر.
۲۰. نولدکه درباره نام «سمی» گمانه‌زنی کرده که یا شمی عبری بوده، یا رتبه‌ای موروثی یا از پهلوی به عربی خطای ترجمه رخ داده است (۱۳۸۸: ۳۷۳، پانویس ۱). هم‌چنین شاپور شهبازی (۱۳۸۹: ۶۳۹) گمان زده که شاید منصبی باشد.
۲۱. شاپور شهبازی به استناد طبری این عنوان را نه نام خاص، بلکه منصبی دانسته که از روزگار قباد رواج یافت (۱۳۸۹: ۶۱۹).
۲۲. مانند گشتاسب، ویشتاسپ و بشتاسب؛ گسته‌م، وستهم، و بستام/ بسطام.
23. see Kaegi and Cobb, 95-112.
24. see H. Hubschmann, "Iranica, 1 šahrbarāz", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, vol. 47.
۲۵. سبئوس شهربراز را بیش‌تر «خورام» (و گاه شهروراز) نامیده که می‌تواند ریختی از خُرخان یا خُرهان (فَرخَان) باشد، چراکه به‌گفته طبری نام اصلی شهربراز فرخان بود. هم‌چنین برای او لقب «ارزمَن» و «رزمیوزن» نیز آورده (Sebeos 1999: 62) که به‌گمان بسیار ریختی از «رزم‌زن/ رزمنده» است.
۲۶. برای آگاهی از کشمکش و نامه‌نگاری میان خسرو، شهربراز، و رومیان، بنگرید به: Theophanes 1982: 452.
۲۷. سرداری که در ماجرای جنگ با بهرام چوین نیز نقش مهمی داشت.
۲۸. مانند دست‌نویس‌های استانبول ۷۳۱، قاهره ۷۴۱، استانبول ۹۰۳، و لنینگراد ۷۳۳ و نیز ترجمه بنداری از شاهنامه (۱۳۵۰: ج ۲، ۲۴۹).
۲۹. مانند کزازی، ج ۹، ۱۷۸؛ شاهنامه چاپ مسکو ۱۹۷۱: ج ۹، ۲۴۵، ب ۳۹۳۸.
۳۰. در دست‌نویس‌های لندن ۶۷۵ و ۸۹۱ و چند دست‌نویس دیگر.
31. see Gyselen 2004, 31- 46.
۳۲. شاپور شهبازی «گردن اسپه» را تحریفی از «گشنسپ سپاد» دانسته و «رهازس» را راهزاد انگاشته است (۱۳۸۹: ۶۴۲).
۳۳. اجرای بابل یا کاخ بابل که یک زندان بوده در منطقه‌ای کنار رودسوار در میان‌رودان که امروزه القصر در جنوب ده بابل است.
۳۴. نولدکه (۱۳۸۸: ۳۷۸) و شاپور شهبازی در ترجمه تاریخ طبری (۱۳۸۹: ۲۰۳) این شهر را «به اردشیر» نوشته‌اند.
۳۵. «فقال رسول الله مزق ملکه»؛

سنجش روایت تاریخی شاهنامه فردوسی با تاریخ‌های سده‌های ... ۱۰۷

ابن هشام در سیره النبویه فقط به نام فرستاده اشاره کرده و او را «عبدالله ابن حذافه سهمی» نامیده و اشارهٔ بیش‌تری به ماجرا نکرده است (ابن هشام ۱۳۸۵: ۳۵۴).

۳۶. در متن: خر خسره.

۳۷. طبری از واقدی نقل کرده که شیرویه شب سه‌شنبه دهم جمادی‌الاول سال هفتم هجری قمری شش ساعت از شب گذشته، پدرش را کشت (طبری ۱۴۰۳: ج ۲، ۲۹۷)، ولی نگارنده هرچه گشت این گزارش را در معاری نیافت!

۳۸. برای آگاهی از رفتار خسرو با پدر شمطا (یزدین)، بنگرید به تولدکه ۱۳۸۸: ۴۰۱، پانوش ۱.

۳۹. برای آگاهی از چندوچون جنگ‌های فرسایشی ایران و روم، بنگرید به وینتر و دیگناس ۱۳۸۶؛ Theophanes 1982.

40. also see Sebeos 1999, 85-86.

۴۱. خوانش استاد کزازی قباد (به زبرق) است (کزازی ۱۳۸۷: ۱۸۰).

42. see Malek 1955, 119-129.

۴۳. در جستاری دیگر از نگارنده در بخش «نگهبان و زندان خسروپرویز» این دو نام بررسی شده‌اند.
۴۴.

کجا ماه آذر بُد و روز دی گه آتش و مرغ بریان و می

۴۵. برای بار سوم نشأت: «قتل خسرو در آذرماه و روز ماه اتفاق افتاد» (۱۳۹۱: ۲۴۹)؛ پاینده: «ماه آذر روز ماه کشته شد» (۱۳۶۲: ج ۲، ۷۷۹)؛ شاپور شهبازی: «او در روز ماه از ماه آذرماه کشته شد» (۱۳۸۹: ۲۱۸)؛ تولدکه: «کشته‌شدن او در ماه‌روز از ماه آذر بود» (۱۳۸۸: ۴۰۰).

۴۶. «قال الواقدی قتل شیرویه اباه کسری ليله الثلاثائه لعشره لیلال مضین من جمادی‌الاولی من سنة سبع لست ساعات مضت منها».

۴۷. در گاه‌شمار زرتشتی سه روز با نام «دی» بوده که برای جداسازی، با نام روز پس از خود هم‌راه می‌شده‌اند: دی به آذر (هشت)، دی به مهر (۱۵) و دی به دین (۲۳).

۴۸. شاپور شهبازی نُه تن از این گروه را برشمره است (۱۳۸۹: ۶۴۲) و به‌گمان پسر بندویه که او نام برده همان فرخ‌هرمزد باشد.

کتاب‌نامه

ابن بطریق، سعید (۱۹۰۹ م)، *التاریخ المجموع علی التحقیق و التصدیق*، ج ۲، ویرایش شیخو، بیروت: الآباء البسوعین.

- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۸۷۲)، *الفهرست*، ویرایش گوستاو فلوگل، لایپزیگ.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۳۸۵)، *زندگانی حضرت محمد پیامبر اسلام*، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: کتابچی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۸۸)، «تکوین تاریخ‌نگاری ایرانی»، *تاریخ‌نگاری در ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸)، «روز و ماه تاج‌گذاری چند شهریار ساسانی در شاهنامه»، *مطالعات ایرانی*، س ۸، ش ۱۵.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۰)، *دفتر خسروان؛ برگزیده شاهنامه فردوسی*، تهران: سخن.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۸۶)، *تاریخ بلعمی*، ویرایش ملک‌الشعراى بهار و محمد پروین گنابادی، تهران: هرمس.
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۸۷۸ م)، *آثار الباقیه عن القرون الخالیه*، ویرایش ادوارد زاخانو، لایپزیگ.
- پربش‌روی، عباس (۱۳۹۰)، *برابرنهاد شاهنامه فردوسی و غرر‌السیر تعالی*، تهران: محمود افشار یزدی.
- تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب و العجم (۱۳۷۳)، به تصحیح رضا انزابی‌نژاد و یحیی کلانتری، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- تعالی، ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسمعیل (۱۹۰۰ م)، *غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم*، مقدمه، ویرایش، و ترجمه فرانسوی هرمان ژنتبرگ، پاریس.
- حمزه اصفهانی، ابن حسن (۱۸۴۴ م)، *تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء*، ویرایش گوتوالد، لایپزیگ.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۲)، «یک روایت در پنج اثر»، *ایران‌شناسی*، س ۱۵.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶)، «از شاهنامه تا خدای‌نامه (جستاری درباره‌ی مأخذ مستقیم و غیرمستقیم شاهنامه)»، *نامه ایران باستان*، س ۷، ش ۱ و ۲.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۱)، *یادداشت‌های شاهنامه*، ج ۳، تهران: دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۷۷)، «در پیرامون منابع فردوسی»، *ایران‌شناسی*، س ۱۰، ش ۳۹.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۳)، «ساسانیان در تاریخ ملی ایران»، *تاریخ جامع ایران*، ج ۲.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۳)، «خدای‌نامه»، *تاریخ جامع ایران*، ج ۵.
- داد، سیما (۱۳۹۰)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، تهران: مروارید.
- دریایی، تورج (۱۳۹۱)، «سندیت تاریخی شاهنامه»، *ناگفته‌های امپراتوری ساسانیان*، ترجمه آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی، تهران: کتاب پارسه.
- درمه، جوانی (۱۳۶۹)، «ساسانیان در شاهنامه فردوسی: تاریخ یا خاطره»، *یادنامه طبری*، ویراسته محمد قاسم‌زاده، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۸۸۸ م)، *اخبار الطوال*، ویرایش ولادیمیر گیرگاس، لیدن: بریل.
- دهباشی، علی (۱۳۷۰)، *فردوسی و شاهنامه؛ مجموعه مقالات*، تهران: مدبر.

- رجبی، پرویز (۱۳۸۲)، *هنرهای گمشده*، ج ۵، تهران: توس.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۸)، *فرهنگ نام‌های شاهنامه*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- روبادنامه خوزستان (۱۳۹۵)، ترجمه و تعلیقات خداداد رضاخانی و سجاد امیری باوندپور، تهران: سینا.
- زرین کوب، روزبه (۱۳۹۲)، *رنج و گنج: ارج‌نامه دکتر زهره زرشناس*، به‌کوشش ویدا نداف، فرزانه گشتاسب، و محمد شکری فومشی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زرین کوب، روزبه (۱۳۹۳)، «تاریخ سیاسی ساسانیان»، *تاریخ جامع ایران*، ج ۲.
- زرین کوب، روزبه (۱۳۹۴)، «خدای‌نامه»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲۲.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۸)، *تاریخ مردم ایران: ایران قبل از اسلام*، کشمکش با قدرت‌ها، تهران: امیرکبیر.
- زریاب خویی، عباس (۱۳۵۶)، «فردوسی و طبری»، *مجله یغما*، ش ۳۴۴.
- زند، زاگرس (۱۳۹۲)، «سبک تاریخ‌نویسی شاهنامه فردوسی»، *پژوهش‌نامه ادب حماسی*، س ۹، ش ۱۵.
- شاپور شهبازی، علیرضا (۱۳۸۹)، *تاریخ ساسانیان: ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شاپور شهبازی، علیرضا (۱۳۹۰)، *زندگی‌نامه تحلیلی فردوسی*، ترجمه هایده مشایخ، تهران: هرمس.
- غفوری، فرزین (۱۳۹۲)، «ارزش شاهنامه در گزارش سرگذشت انوشزاد»، *مجموعه مقالات همایش هزاره شاهنامه*، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۹۱)، *تاریخ الرسل و الملوک (بخش ایران از آغاز تا سال ۳۱ هجری)*، ترجمه صادق نشأت، تهران: علمی فرهنگی.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م)، *تاریخ الطبری: المعروف بتاریخ الامم و الملوک*، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات (براساس چاپ لیدن: بریل، ۱۸۷۹-۱۹۰۰ م).
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۵۰ ق / ۱۹۳۲ م)، *الشاهنامه*، ترجمه فتح بن علی بنداری، تصحیح عبدالوهاب عزام، ج ۲، قاهره: دارالکتب المصریه.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۹)، *شاهنامه*، ویرایش جلال خالقی مطلق، ج ۸، تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳)، *شاهنامه*، ویرایش جلال خالقی مطلق، ج ۲، تهران: سخن.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۷۱)، *شاهنامه*، ویرایش ادواردویچ برتلس و عبدالحسین نوشین، ج ۹، مسکو: آکادمی علوم اتحاد شوروی.
- قاسم‌نژاد، علی (۱۳۷۶)، *فرهنگ‌نامه ادب فارسی، دانش‌نامه ادب فارسی*، ج ۲، به‌سرپرستی حسن انوشه. کریستن سن، آرتور امانوئل (۱۳۷۹)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۷)، *نامه باستان*، ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۹، تهران: سمت.
- کولسنیکف، ا. ای. (۱۳۸۹)، *ایران در آستانه سقوط ساسانیان*، ویراسته پیگولفسکایا، ترجمه محمد رفیق یحیایی، تهران: کندوکاو.

- گردیزی، عبدالحی بن ضحاک (۱۳۸۴)، *زین الاخبار*، به اهتمام رحیم رضازاده ملک، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- لاکهارت، لارنس (۱۳۸۴)، «گاه‌شماری تاریخ ایران»، *میراث ایران*، زیر نظر آرتور جان بری، ترجمه محمد سعیدی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۸۶۲ م)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ویرایش و ترجمه فرانسوی باریه دومینارد و پاروه دوکرتیه، ج ۲، پاریس.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۸۹۳ م)، *التنبيه والاشراف*، ویرایش دخویه، لیدن: بریل.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، ج ۱، تهران: سروش.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۹۰۳ م)، *البدء والتاریخ*، ویرایش و ترجمه فرانسوی کلمان هوار، ج ۳، پاریس.
- نقیسی، سعید (۱۳۸۳)، *مسیحیت در ایران*، تهران: اساطیر.
- نهایه العرب فی تاریخ الفرس و العرب (۱۳۷۴)، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نولدکه، تئودور (۱۳۸۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وینتر، انگلبرت و بناته دیگناس (۱۳۸۶)، *روم و ایران دو قدرت جهانی در کشاکش و هم‌زیستی*، ترجمه کیکاوس جهان‌داری، تهران: فرزانه روز.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*، ترجمه علینقی منزوی، ج ۱ در ۲ بخش، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب (۱۸۸۳ م)، *تاریخ یعقوبی*، ویرایش تئودور هوتسما، ج ۱، لیدن: بریل.

Bosworth, C. E. (1999), *The History of Al-Tabari*, vol. 5, The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen, Ttranslated and Aannotated, Albany: State University of New York Press.

Chronicon Paschale 284-628 A.D. (1989), trans. Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool University Press.

Fry, R. N. (1983), "The Political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, vol. III (1), ed. E. Yarshater, Cambridge.

Gyselen, Rika (2004), "L' Administration 'Provinciale' Du Naxwār", *Studia Iranica* 33.

Göbl, Robert (1971), *Sasanian Numismatics*, trans. Paul Severin and Braunschweig, Klinkhardt & Biermann.

Göbl, Robert (1983), "Sasanian Coins", *The Cambridge History of Iran*, vol. III (1), ed. E. Yarshater, Cambridge.

- Howard-Johnston, James (2008), "State and Society in Late Antique Iran" in: *The Sasanian Era*, eds. By Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, London.
- Howard-Johnston, James (2010), "Kosrow II", *Encyclopaedia Iranica*, an Updated Version is Available Online at <<http://www.iranicaonline.org>>.
- Justi, Ferdinand (1963), *Iranisches Namenbuch*, Marburg.
- Kaegi E. and Paul M. Cobb, "Heraclius, Shahrbarāz and Al-Tabari", *Al-ābarī: a Medieval Muslim Historian and his Work*, Edited by Hugh Kennedy.
- Malek, Hodge Mehdi (1955), "The Coinage of the Sasanian King Kavad II", *The Numismatic Chronicle*, vol. 155.
- al-Ka'bi, Nasir (2016), *A Short Chronicle on the End of the Sasanian Empire and Early Islam*, Gorgias Press.
- Pourshariati, Parvaneh (2008), *Decline and Fall of the Sasanian Empire: the Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B. Tauris, Nalepos: K. Trübner.
- Sebeos (1999), *The Armenian History*, trans. R. W. Thomson, Liverpool University Press.
- Seert (1983), *Histoire Nestorienne (Chronique de Seert)*, Deuxieme Partie II, S. G. Mgr. Addai Scher, Turnhout, Belgique.
- Spiegel, F. (1878), *Eranische Alterthumskunde*, vol. III, Leipzig.
- Theophanes (1982), *The Chronicle*, an English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813), by Harry Turtledove, Philadelphia.